

B
U
L
L
E
T
I
N

K N O B

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

JAARGANG 119, 2020, NUMMER 1

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

OPGERICHT 7 JANUARI 1899

BULLETIN KNOB

Onafhankelijk peer-reviewed wetenschappelijk tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Delft
ISSN 0166-0470

HOOFDREDACTIE

Dr. Kees Somer (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

REDACTIE

Dr. Jaap Evert Abrahamse (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Dr. Christian Bertram (Universiteit van Amsterdam)

Dr. Noor Mens (Technische Universiteit Eindhoven)

Dr. ing. Steffen Nijhuis (Technische Universiteit Delft)

Dr. Freek Schmidt (Vrije Universiteit Amsterdam)

Prof. dr. ir. Lara Schrijver (Universiteit Antwerpen)

Prof. dr. Gabri van Tussenbroek (Monumenten en Archeologie Amsterdam/Universiteit van Amsterdam)

Drs. Els Brinkman (eindredacteur)

Robyn de Jong-Dalziel (vertaler)

KOPIJ VOOR HET BULLETIN KNOB

Voor richtlijnen zie www.knob.nl/bulletin
Voorstellen voor kopij graag aanleveren bij:
Bulletin KNOB
info@knob.nl

ABONNEMENTEN EN LIDMAATSCHAP KNOB

Abonnementen en lidmaatschap KNOB particulier: € 65,00; t/m 28 jaar: € 30,00; instellingen en organisaties: € 150,00. Het lidmaatschap wordt aangegaan voor de duur van een kalenderjaar en wordt stilzwijgend verlengd. Lidmaatschap voor het leven is ook mogelijk.

BUREAU KNOB

Drs. Judith Fraune

Postbus 5043, 2600 GA Delft, T 015 278 15 35
info@knob.nl, www.knob.nl

BESTUUR KNOB

Drs. K. Louwes, Drs. H.P. Jansen (vice-voorzitter),
Drs. P.J.A. Baars (lid), S. Brummel MA (lid),
Prof. dr. Bernard Colenbrander (lid), Dr. ir. F.D. van der Hoeven (lid), S. van Venetien (studentlid)

VORMGEVING Suzan Beijer, Amersfoort

DRUK Wilco, Amersfoort

INHOUD

1 REINOUT RUTTE

Antoon van den Wijngaerdes tekeningen van steden in de Nederlanden. Inventief geconstrueerde stadsgezichten voor Filips II

25 MINKE WALDA

Bouwen in de krimpende stad. Renovatie, functieverandering en vergroening in Haarlem en Leiden rond 1800

47 HANNES DE ZUTTER

Een nieuw platteland bouwen. Het Moderne Dorp op de Wereldtentoonstelling van 1913 in Gent en de Belgische modelschool

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: Entree van het Moderne Dorp op de Wereldtentoonstelling van 1913 in Gent. Op de sokkel van de vlaggenmast staat een reclame voor kunstmest: 'Sans potasse pas de trèfle, sans trèfle pas de lait.' Zonder kalium geen klaver, zonder klaver geen melk. (Archief Gent)
Achterzijde: Stadsgezicht van 's-Hertogenbosch door Antoon van den Wijngaerde [1557-1561] (Ashmolean Museum, University of Oxford)

© 2020 Bulletin KNOB & auteurs. Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

ANTOON VAN DEN WIJNGAERDES TEKENINGEN VAN STEDEN IN DE NEDERLANDEN

INVENTIEF GECONSTRUEERDE STADSGEZICHTEN VOOR FILIPS II

REINOUT RUTTE

Van twaalf steden in de Nederlanden zijn tekeningen door Antoon van den Wijngaerde (circa 1510-1571) overgeleverd: Amsterdam, Brugge, Brussel, Damme, Dordrecht, Duinkerke, Gravelines, 's-Hertogenbosch, Leuven, Mechelen, Sluis en Utrecht.¹ Daarnaast kennen we een panorama van Walcheren.² De Vlaming Van den Wijngaerde, vermoedelijk geboren in Antwerpen, stond bekend om zijn meesterschap in het topografisch betrouwbaar en fraai verbeelden van steden. Hij verklaarde in 1553 dat 'onder de vele genoegens die de heerlijke en inventieve kunst van het schilderen te bieden heeft, ik er geen hoger acht dan het weergeven van plaatsen'.³ Van den Wijngaerde trad in dienst van Filips II in 1557, toen de Spaanse vorst in de Nederlanden was.⁴

Op de tekeningen van Brussel, Duinkerke en Gravelines schreef Van den Wijngaerde de datering 1558. De negen andere stadsgezichten zijn niet gedateerd door de kunstenaar. Waarschijnlijk zijn deze gemaakt in de jaren 1557-1558, toen Filips II veel in de Nederlanden verbleef, misschien in 1559-1561.⁵ In de periode daarna, tussen 1562 en 1571, doorkruiste Van den Wijngaerde Spanje, waar hij in opdracht van de koning ruim zestig steden op een vergelijkbare manier vastlegde als die in de Nederlanden.⁶

Bij de meeste Spaanse steden kon Van den Wijngaerde schetsen maken vanaf een heuvel of berg, waar hij goed overzicht had.⁷ Dat was anders in de Lage Landen. Hoe slaagde Van den Wijngaerde er in de steden in de Nederlanden, de meeste gelegen in vlak land,

1. Stadsgezicht van Gravelines door Antoon van den Wijngaerde, gedateerd juli 1558 (Stedelijk Prentenkabinet Antwerpen)

weer te geven alsof je er vanuit een hoog standpunt op kijkt en zicht hebt over de stad en het omringende landschap? De manier waarop Van den Wijngaerde zijn gezichten van de steden in de Nederlanden in hoofdlijnen construeerde staat centraal in dit artikel.

EEN GROOT PROJECT

In onderzoek naar de tekeningen van de Spaanse steden is beargumenteerd dat Van den Wijngaerde deze maakte als uitgangspunt voor grote geschilderde stadsgezichten die Filips II graag zag in zijn paleis, het Alcázar in Madrid. Doordat het koninklijk paleis in de Spaanse hoofdstad in 1734 afbrandde gingen die schilderijen verloren. Er zijn echter beschrijvingen bekend van bezoekers die vol bewondering verslag doen van de indrukwekkende afbeeldingen gemaakt door Antonio de las Viñas – de Spaanse naam van Antoon van den Wijngaerde – van steden in Spanje, Italië en de Nederlanden. Amsterdam, Dordrecht, Gent en Gravelines worden met naam genoemd.⁸

Het is niet precies bekend welke steden in de Nederlanden door Van den Wijngaerde zijn vastgelegd; er is geen opdracht of lijst met af te beelden steden overgeleverd. Naar de criteria die Van den Wijngaerde hanteerde bij de selectie van steden kunnen we slechts gissen. Evenwel kunnen twee groepen worden onderscheiden. Enerzijds zijn er de grootste en belangrijkste

steden rond 1560: Brugge, Mechelen, Brussel, Leuven, 's-Hertogenbosch, Utrecht, Dordrecht en Amsterdam. Van Antwerpen en Gent zijn geen tekeningen bekend, maar in verslagen van bezoekers aan het Alcázar wordt in ieder geval Gent genoemd. Het is dus niet ondenkbaar dat de kunstenaar deze twee steden eveneens tekende. Anderzijds is een viertal kleinere steden vastgelegd: Gravelines, Duinkerke, Damme en Sluis. Een overeenkomst tussen deze steden is dat het Vlaamse havens dicht bij de Noordzee zijn die Filips II kende van zijn overtochten naar Engeland, naar zijn vrouw Maria Tudor, de koningin van Engeland.⁹

Voor Gravelines geldt bovendien dat een belangrijke overwinning van de Spaanse koning op de Fransen daar, in juli 1558, door Van den Wijngaerde op het stadsgezicht is afgebeeld (afb. 1).¹⁰ Door de uitgebreide weergave van deze veldslag in het landschap rond de stad wijkt deze tekening af van de andere elf stadsgezichten, die een topografisch betrouwbare en fraaie weergave van de stad als hoofdthema hebben. De tekeningen van deze elf steden worden in dit artikel in hoofdlijnen geanalyseerd. In tegenstelling tot Van den Wijngaerdes ruim zestig Spaanse stadsgezichten, zijn zijn tekeningen van de steden in de Nederlanden niet eerder vergelijkenderwijs onderzocht.¹¹

De kunsthistoricus Egbert Haverkamp-Begemann schreef een mooi artikel over Van den Wijngaerdes

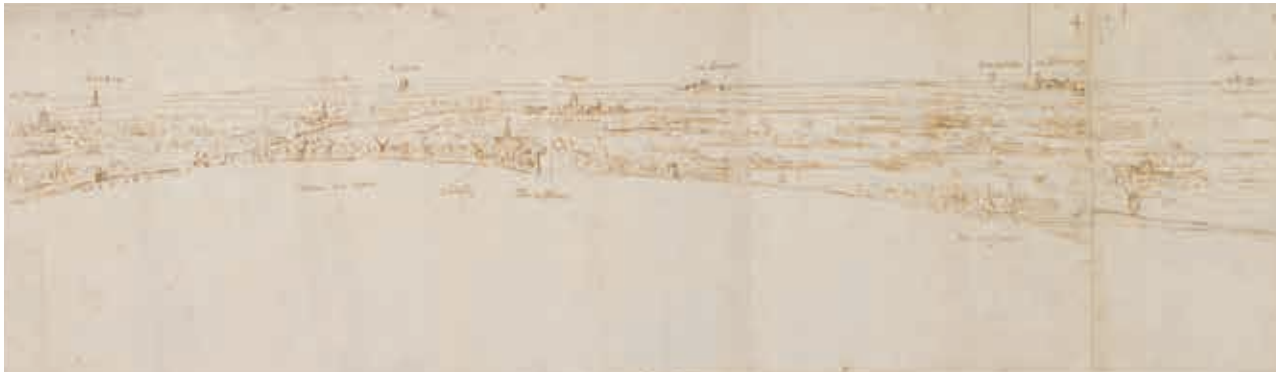

Spaanse stadsgezichten, waarin hij overtuigend laat zien dat de kunstenaar een deel van die gezichten construeerde op basis van een reeks voorbereidende schetsen, te weten: studies van de hele stad of grote delen ervan, studies van details van de stad en situatiestudies van de stad in het landschap.¹² Van den Wijngaerde stelde het uitgewerkte stadsgezicht inventief samen uit deze verschillende soorten voorbereidende studies, die meestal waren getekend vanuit hoge standpunten in de omgeving van de stad.

In de navolgende analyse wordt voortgeborduurd op het werk van Haverkamp-Begemann. Om de posities te bepalen die Van den Wijngaerde innam bij het tekenen van de steden in de Nederlanden wordt dankbaar gebruik gemaakt van de stadsplattegronden van zijn tijdgenoot Jacob van Deventer (circa 1500-1575).¹³ Van Deventer begon rond 1540 met het in kaart brengen van steden in de Nederlanden en haalde omstreeks 1558-1559 de opdracht van Filips II binnen om de steden in de Spaanse Nederlanden samen te brengen in drie atlasvolumes. Evenals Van den Wijngaerde ging Van Deventer zorgvuldig te werk en streefde hij naar een betrouwbare weergave van de steden in het landschap. Daarom zijn Van Deventers kaarten uitermate geschikt als hulpmiddel om Van den Wijngaerdes werkwijze te reconstrueren, volgens het principe: kijken, vergelijken, redeneren, zien en begrijpen.

CONSTRUCTIE IN DRIE DELEN: BRUGGE, UTRECHT EN 'S-HERTOGENBOSCH

Brugge is de enige stad in de Nederlanden waarvan behalve het uitgewerkte stadsgezicht ook meerdere voorbereidende tekeningen zijn bewaard: een schets met het profiel van Brugge gezien vanuit het zuidwesten (afb. 2a), waarop de markante gebouwen met naam zijn aangeduid, het landschap buiten de muren deels is weergegeven en in de marge enkele studies van details staan; een schets van een groot deel van de stad (afb. 2b), waarop de markante gebouwen eveneens met naam zijn aangeduid en op de voorgrond een dakenlandschap in het oog springt, wat doet vermoeden dat deze tekening is gemaakt vanaf een hoog punt aan de zuidrand van de stad, bijvoorbeeld een poort of een molen; en tot slot een schets waarop de rand van de stad is aangegeven met een lijn, maar de stad op de voorgrond niet is ingetekend en de aandacht uitgaat naar het landschap in de wijde omgeving (afb. 2c), wat doet vermoeden dat Van den Wijngaerde deze tekening maakte vanaf het hoogste punt in Brugge: het belfort op de lakenhal. Op de laatste tekening zijn namen geschreven boven silhouetten van plaatsen en kerktorens aan de horizon. Deze drie voorbereidende schetsen vormen de sleutel tot het ontraadselen van de manier waarop de kunstenaar het uitgewerkte, ingekleurde stadsgezicht van Brugge (afb. 2d) en de gezich-

2a. Voorbereidende tekening door Antoon van den Wijngaerde voor stadsgezicht van Brugge [1557-1558] (Ashmolean Museum, University of Oxford)

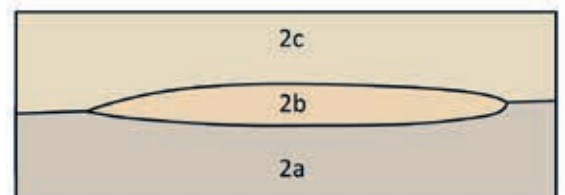
2b. Voorbereidende tekening door Antoon van den Wijngaerde voor stadsgezicht van Brugge [1557-1558] (Ashmolean Museum, University of Oxford)

2c. Voorbereidende tekening door Antoon van den Wijngaerde voor stadsgezicht van Brugge [1557-1558] (Victoria & Albert Museum, Londen)

2d. Stadsgezicht van Brugge door Antoon van den Wijngaerde [1557-1558] (Stedelijk Prentenkabinet Antwerpen) en schema met onderdelen bij benadering

3. Uitsnede uit stadsplattegrond van Brugge door Jacob van Deventer, circa 1564 (Biblioteca Nacional de España, Madrid), met standpunten en kijkrichting Antoon van den Wijngaerde bij benadering

ten van de tien andere steden in de Nederlanden samenstelde.

Uit de vier tekeningen van Brugge kan worden afgeleid dat Van den Wijngaerde daar als volgt te werk ging. Hij zocht de hoogste plek buiten de stad en kwam uit op de zandrug aan de zuidwestkant, op Jacob van Deventers kaart goed herkenbaar aan de gelige kleur (afb. 3). Vanaf dat hoge standpunt (bij A op afb. 3) legde hij het uitzicht op de stad (afb. 2a) vast, inclusief het landschap in de directe omgeving van de verdedigingswerken en de bebouwing langs de uitvalswegen. Vervolgens besteeg hij aan de zuidwestrand van de stad een hoog punt, een molen of een stadspoort (bij B

op afb. 3), van waaruit hij zoveel mogelijk in dezelfde richting kijkend als vanaf zijn standpunt buiten de stad nogmaals schetste wat hij zag (afb. 2b). De eerste schets geeft een profiel van de stad inclusief de verdedigingswerken. De tweede schets verschilt niet alleen daarvan door het ontbreken van die verdedigingswerken, maar ook door het zicht schuin van boven op een zee van daken. Voor de derde studie (afb. 2c) besteeg Van den Wijngaerde de hoogste toren in Brugge (bij C op afb. 3) en tekende hij opnieuw in dezelfde richting kijkend maar met een wijde blik het landschap buiten de stad tot aan de horizon. Op basis van deze drie voorbereidende schetsen kon de kunstenaar het uitge-

werkte stadsgezicht (afb. 2d) samenstellen. Voor het landschap op de voorgrond en de weergave van de verdedigingswerken gebruikte hij de eerste studie (afb. 2a), voor de stad zelf de tweede (afb. 2b) en voor de markante gebouwen mogelijk zowel de eerste als de tweede studie. De vanaf de hoogste toren gemaakte tekening (afb. 2c) benutte hij voor de rest van het landschap en het vergezicht. Op het uitgewerkte stadsgezicht zijn ook de plaatsnamen aan de horizon aangegeven en de markante gebouwen op daken of naast torens benoemd.

Van de andere tien steden beschikken we niet over voorbereidende schetsen. De voor Brugge gevolgde werkwijze biedt echter aanknopingspunten om te verkennen hoe Van den Wijngaerde deze stadsgezichten maakte. Hier zij opgemerkt dat op de afbeeldingen in dit artikel de onderdelen waaruit deze stadsgezichten mogelijk zijn samengesteld en de door de kunstenaar mogelijk ingenomen standpunten bewust slechts bij benadering zijn aangeduid. Antoon van den Wijngaerdes stadsgezichten zijn immers geen fotografische weergaven en Jacob van Deventers stadsplattegronden

geen maatvast topografische kaarten, al zijn beide – zeker voor hun tijd – bijzonder betrouwbaar.

De stadsgezichten van Utrecht en 's-Hertogenbosch kennen een vergelijkbare driedelige hoofdopzet als Brugge. In Utrecht kwam Van den Wijngaerde bij het zoeken van een hoog standpunt buiten de stad terecht aan de noordwestkant (bij A op afb. 4). Mogelijk vanuit de molen die Van Deventer daar weergeeft, tekende de kunstenaar kijkend in oostelijke en zuidoostelijke richting het zicht op de stad (onderdeel a op afb. 5). Opvallend is de prominent weergegeven bebouwing op de voorgrond buiten de muren links en de vertekening die optreedt naar rechts, als gevolg van de schuine hoek waaronder Van den Wijngaerde het zicht naar het zuidoosten waarnam. De markante gebouwen in de stad kunnen vanuit hetzelfde hoge standpunt in het noordwesten zijn getekend – de meeste kerken zijn gezien de weergave van de schepen vanuit het noorden vastgelegd – maar voor de daken- en huizenzee zal ook nog een ander hoog standpunt vlak bij de stadrand zijn ingenomen, waarvoor de toren van de kapel net buiten de muur op Van Deventers kaart (bij B op afb. 4)

4. Uitsnede uit stadsplattegrond van Utrecht door Jacob van Deventer, circa 1568-1569 (Biblioteca Nacional de España, Madrid), met standpunten en kijkrichting Antoon van den Wijngaerde bij benadering

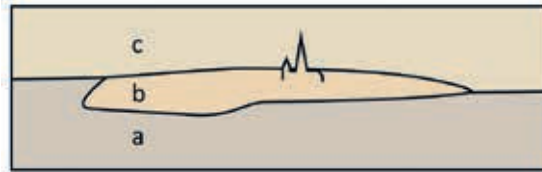

5. Stadsgezicht van Utrecht door Antoon van den Wijngaerde [1557-1561] (Ashmolean Museum, University of Oxford) en schema met onderdelen bij benadering

6. Stadsgezicht van 's-Hertogenbosch door Antoon van den Wijngaerde [1557-1561] (Ashmolean Museum, University of Oxford) en schema met onderdelen bij benadering

7. Uitsnede uit stadsplattegrond van 's-Hertogenbosch door Jacob van Deventer, circa 1545 (Koninklijke Bibliotheek, Brussel), met standpunten en kijkrichting Antoon van den Wijngaerde bij benadering

in aanmerking komt. Voorstudies van delen van het dakenlandschap kan hij ook gemaakt hebben vanaf kerktorens aan de westkant van de stad, bijvoorbeeld van de Mariakerk en de Jacobikerk. Vergelijkbaar met Brugge oogt Utrecht op Van den Wijngaerdes stadsgezicht als een eiland in het landschap (onderdeel b op afb. 5). De horizon en het landschap richting het noorden, oosten en zuidoosten (onderdeel c op afb. 5) zijn ongetwijfeld vastgelegd vanaf de Domtoren (bij C op afb. 4).

Evenals bij Utrecht was Van den Wijngaerde voor een hoog standpunt in het vlakke land buiten 's-Hertogenbosch waarschijnlijk aangewezen op een molen. Hij tekende 's-Hertogenbosch vanuit het zuidwesten. Voor

het zicht op de stad in het landschap (onderdeel a op afb. 6) benutte hij allicht de molen die Van Deventer weergeeft op enige afstand van de muur (bij A op afb. 7), voor de blik op de daken in de stad (onderdeel b op afb. 6) de molen direct buiten de stadspoort of de stadspoort zelf (bij B op afb. 7). Door de weergave van 's-Hertogenbosch vanuit de zuidwesthoek treedt nog sterker dan bij Utrecht vertekening op in het rechterdeel van het stadsgezicht. De zeer precieze afbeelding van de Sint-Janskerk doet vermoeden dat de kunstenaar daarvan ter voorbereiding een detailstudie tekende, wat overigens ook het geval kan zijn geweest voor de Domtoren en -kerk in Utrecht. De toren van de Sint-Jan (bij C op afb. 7) was onmisbaar voor het vastleggen van de

horizon in het noorden en de wijde blik op het landschap (onderdeel c op afb. 6). Het is verleidelijk om te veronderstellen dat de kunstenaar op de stadsgezichten van zowel Utrecht als 's-Hertogenbosch de molen die zijn hoge standpunt vormde en zijn kijkrichting bepaalde, welbewust een prominente plek gaf op de voorgrond, op basis van detailstudies. In dit verband is het opmerkelijk dat Van den Wijngaerde op het uitge-

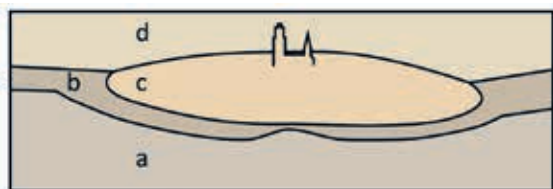
werkte gezicht van Brugge ter plaatse van zijn richtinggevend standpunt op de zandrug buiten de stad een tekenend figuurtje schetste (afb. 2d).

WORSTELING: MECHELEN EN AMSTERDAM

Op het eerste gezicht lijkt voor Mechelen ook de werkmethode in drie delen te zijn toegepast. Een hoog standpunt buiten de stad kan vrij precies worden aan-

8. Uitsnede uit stadsplattegrond van Mechelen door Jacob van Deventer, circa 1560-1565 (Koninklijke Bibliotheek, Brussel), met standpunten en kijkrichting Antoon van den Wijngaerde bij benadering

9. Stadsgezicht van Mechelen door Antoon van den Wijngaerde [1557-1558] (Ashmolean Museum, University of Oxford) en schema met onderdelen bij benadering

geduid op Jacob van Deventers kaart (bij A op afb. 8). Vanaf dat punt keek Van den Wijngaerde in noordelijke richting recht de hoofdweg in naar Mechelen. Met het landschap links en rechts van de lintbebouwing langs die weg is echter iets vreemds aan de hand (onderdeel a op afb. 9). Ten opzichte van de ommuring van de stad heeft het een te grote schaal, wat bijvoorbeeld zichtbaar is aan de omvang van de bomen. Vermoedelijk tekende Van den Wijngaerde deze ommuring en stukken landschap direct ten westen en ten oosten van Mechelen (onderdeel b op afb. 9) vanuit een ander, moeilijk te bepalen standpunt op grotere afstand van de stad dan de weg met lintbebouwing en het landschap ter weerszijden daarvan. De bebouwing binnen de stad (onderdeel c op afb. 9) is vermoedelijk vastgelegd vanuit verschillende punten, mogelijk torens van

de stadsmuur. Daarom is deze niet steeds in dezelfde kijkrichting weergegeven en lijkt de bebouwing naar voren te hellen. Het combineren van de voorbereidende studies uit ten minste drie standpunten bleek niet eenvoudig en Van den Wijngaerde heeft bij het in elkaar passen zwaar moeten smokkelen. Het meest overtuigend in het Mechelse stadsgezicht zijn het landschap en de horizon aan de noordkant, die net als bij de andere steden het makkelijkste onderdeel (d op afb. 9) vormden omdat het bestaat uit een vergezicht vanaf het hoogste punt midden in de stad. In Mechelen was dat de toren van de Sint-Romboutskerk (bij B op afb. 8).

Het stadsgezicht van Amsterdam (afb. 10) getuigt van een nog grotere worsteling dan in Mechelen. Van de elf stadsgezichten lijdt dit het meest onder vertekening

en vervorming. Mogelijk was Van den Wijngaerde gefrustreerd door het ontbreken van een hoog punt buiten de stad dat zijn kijkrichting kon bepalen. Bij gebrek aan zo'n punt lijkt hij de stad vanuit meerdere niet nader te duiden standpunten vanaf de noordkant van het IJ of vanaf scheepsmasten in zuidelijke richting te hebben geschetst, waardoor het waterfront naar verhouding breed oogt. Delen van de stad zijn mogelijk getekend vanaf de toren van de Oude Kerk, andere delen vanaf andere torens. De Oude Kerk en de Nieuwe Kerk lijken te zijn gebaseerd op detailstudies en zijn als het ware geland in de stad, die evenals op het Mechelse gezicht naar voren lijkt te hellen. De Amstel stroomt links bovenaan onder een vreemde hoek Amsterdam in. Kennelijk liepen de standpunten en de kijkrichtingen waarop Van den Wijngaerde voor zijn

voorbereidende schetsen was aangewezen zozeer uiteen, dat het schier onmogelijk bleek om deze op net zo'n overtuigende manier samen te voegen als in de stadsgezichten van Brugge of Utrecht. Bovendien kunnen de sterke vertekening en vervorming zijn veroorzaakt doordat Van den Wijngaerde tevens gebruik maakte van Cornelis Anthoniszoons geschilderde gezicht in vogelvlucht van Amsterdam uit 1538, dat in het stadhuis hing, of de houtsnede daarvan uit 1544.¹⁴

INVENTIEVE OPLOSSING: DORDRECHT

Dat het ook anders kon bij het ontbreken van een richtinggevend hoog standpunt buiten de stad, bewijst Van den Wijngaerde met zijn gezicht van Dordrecht. Dordrecht lag als een eiland te midden van grote rivieren en wateroppervlakten die het gevolg waren van

10. Stadsgezicht van Amsterdam door Antoon van den Wijngaerde [1557-1561] (Stadsarchief Amsterdam)

overstromingen. De kunstenaar bedacht daarvoor een list. Hij beklom de toren van de Grote Kerk (bij A op afb. 11) en schetste het uitzicht over het water en het landschap rondom de stad, met bijzondere aandacht voor de horizon in het oosten (onderdeel a op afb. 12). Met die horizon suggereert hij een kijkrichting en verbergt hij het gegeven dat het hele landschap buiten de stad is vastgelegd vanuit één hoog punt in de stad: de kerktoren. De suggestie van het zicht op Dordrecht vanuit het westen wordt versterkt door twee andere trucs. Ten eerste benutte Van den Wijngaerde de situering van de Grote Kerk in de uiterste zuidwesthoek: vanaf de hoge kerktoren kon hij kijkend naar het oosten het grootste deel van de bebouwing in de stad vastleggen (onderdeel b op afb. 12). Ten tweede tekende hij vanaf de overkant van de rivier links, mogelijk vanaf de dijk (bij B op afb. 11) of vanuit de mast van een schip kijkend in oostelijke richting, het westelijke waterfront van de stad (onderdeel c op afb. 12). De prominente plaatsing van de Grote Kerk, naar het zich laat aan-

zien op basis van een detailstudie, en het kerkschip naar links gedraaid ten opzichte van de werkelijke oriëntatie, maakt deze inventieve oplossing bij gebrek aan een hoog standpunt buiten de stad af.

EÉN, TWEE OF MEER DELEN: DAMME, DUINKERKE EN SLUIS

De overgeleverde niet ingekleurde tekening van Damme is mogelijk een voorbereidende schets. Hetzelfde geldt voor het gezicht op Sluis. Toch kunnen beide prima worden behandeld in de reeks van de elf gezichten van steden in de Nederlanden. De tekening van Damme moet zijn samengesteld uit enkele voorbereidende studies. Voor het landschap op de voorgrond (onderdeel a op afb. 13) stond Van den Wijngaerde op enige afstand aan de zuidwestkant van de stad (bij A op afb. 14), voor het profiel van Damme mogelijk ook op een tweede punt dicht bij de stadsrand (bij B op afb. 14). De bebouwing in de stad (onderdeel b op afb. 13) kan zijn getekend vanaf de torens van de poort

(bij C op afb. 14), die in het oog springt. Deze poort, het stadhuis met de spitse toren en de kerk rechts zullen zijn gebaseerd op detailstudies. Het uitzicht over het landschap achter de stad tot aan de horizon (onderdeel c op afb. 13) is zoals gebruikelijk getekend vanaf het hoogste punt in de stad, in dit geval de toren van de Onze-Lieve-Vrouwekerk (bij D op afb. 14).

Het gezicht van Duinkerke wijkt af omdat het alleen een profiel weergeeft, zonder vergezicht over het landschap achter de stad (afb. 15). Van den Wijngaerde keek dus niet van bovenaf op en over de stad. Hij gebruikte hier dan ook niet de driedelige werkmethode. Om niet alleen de westkant maar ook een stuk zuidkant van de ommuring te kunnen laten zien, nam hij twee standpunten in op de duinen ten westen van Duinkerke (bij A en B op afb. 16). De twee voorbereidende schetsen plakte hij vervolgens als het ware aan elkaar (zie onderdeel a en b op afb. 15) om op het uitgewerkte stadsgezicht het gewenste resultaat te bereiken. Deze verschillende standpunten verklaren ook de vervorming van

de dijk op de voorgrond rechts. Door de aanwezigheid van een uitgelezen hoog punt ten westen van Sluis was het daar niet nodig om vanuit verschillende standpunten studies te maken en die samen te voegen. De kunstenaar zal ingenomen zijn geweest met de kerktoren van Sint-Anna-ter-Muiden (bij A op afb. 17), die prachtig zicht bood op het waterfront en stadsprofiel van Sluis, dat hij vastlegde op de tekening (afb. 18).

OVERZICHT VANAF ÉÉN HOOG STANDPUNT: LEUVEN EN BRUSSEL

Voor de stadsgezichten van Leuven en Brussel had Van den Wijngaerde het relatief makkelijk, omdat in de omgeving van beide steden een hoog punt te vinden was dat uitzicht bood over de hele stad en het omringende landschap, tot aan de horizon. Het complete stadsgezicht kon vanuit dat ene punt worden vastgelegd, al is het niet ondenkbaar dat hij voorbereidende schetsen en detailstudies van markante gebouwen maakte. Studies vanuit meerdere standpunten waren

11. Uitsnede uit stadsplattegrond van Dordrecht door Jacob van Deventer, circa 1545 (Biblioteca Nacional de España, Madrid), met standpunten en kijkrichting Antoon van den Wijngaerde bij benadering

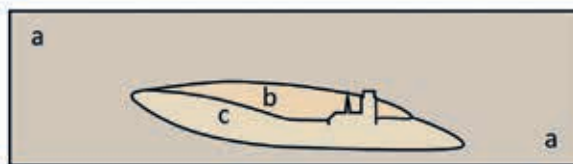
bij deze twee steden echter niet noodzakelijk. Bij Leuven (afb. 19) kon positie worden ingenomen op de heuvel ten westen van de stad (bij A op afb. 20). Daarvandaan had de kunstenaar een indrukwekkend zicht over de stad en de wijde omgeving. Het is verleidelijk te denken dat hij daar zeer tevreden heeft zitten tekenen, zonder zijn hoofd te hoeven breken over kunstgrepen zoals die nodig waren voor het maken van de stadsgezichten in de vlakke delen van de Lage Landen, in het bijzonder de Noordelijke Nederlanden. Brussel (afb. 21) was, evenals Leuven, in vergelijking daarmee eenvoudig om vast te leggen. Van den Wijngaerde had vanaf Laken in het noorden schitterend uitzicht over de stad in het landschap. Het is geen toeval dat de stadsgezichten van Brussel en Leuven een zeer overtuigende indruk maken; de landschappelijke situering maakte een weergave vanuit één standpunt met één kijkrichting mogelijk. Des te knapper zijn de gezichten van de

steden waar dat niet het geval was en Van den Wijngaerde het geheel inventief moest construeren op basis van meerdere voorbereidende studies vanuit verschillende standpunten.

BESLUIT

Bij het opzetten van zijn stadsgezichten volgde Antoon van den Wijngaerde een vast stramien, maar hij maakte ook inventief gebruik van de situatie ter plaatse. Graag benutte hij een hoog punt buiten de stad en liet hij daardoor zijn kijkrichting bepalen. Wanneer meerdere voorbereidende studies noodzakelijk waren, maakte hij bij voorkeur kijkend in dezelfde richting als buiten de stad tekeningen van het stedelijke dakenlandschap en de markante gebouwen vanaf de stadstrand en vanaf het hoogste punt in de stad op de wijde omgeving. Dit resulteerde in de stadsgezichten van onder meer Brugge en Utrecht, die in hoofdlijnen uit

12. Stadsgezicht van Dordrecht door Antoon van den Wijngaerde [1557-1561] (Ashmolean Museum, University of Oxford) en schema met onderdelen bij benadering

13. Stadsgezicht van Damme door Antoon van den Wijngaerde [1557-1558] (Victoria & Albert Museum, Londen) en schema met onderdelen bij benadering

drie voorbereidende studies werden samengesteld. Wanneer de situatie ter plaatse deze opzet niet of slechts ten dele toeliet, zocht hij naar alternatieven. In Dordrecht was dat een listige oplossing die bewondering afdwingt. In Mechelen bleek de driedelige opzet met dezelfde kijkrichting niet goed uitvoerbaar en zocht Van den Wijngaerde zijn toevlucht in voorstudies vanuit meer dan drie standpunten. Amsterdam was nog lastiger. Naast een reeks voorbereidende schetsen met moeilijk vast te stellen standpunten en verschillende kijkrichtingen, maakte hij daar gebruik van de bestaande vogelvlucht van Cornelis Anthonisz. Er wordt wel verondersteld dat Van den Wijngaerde voor meer steden bestaande vogelvluchten of plattegronden gebruikte, bijvoorbeeld die van zijn tijdgenoot Jacob van Deventer.¹⁵ Evengoed kan Amsterdam de uitzondering zijn, wat zou verklaren dat het stadsgezicht van Amsterdam afwijkt van dat van de andere steden in de Nederlanden. Voor het vastleggen van de-

ze steden had de kunstenaar naar het zich laat aanzien geen plattegronden nodig. Dat hij gebruik maakte van Van Deventers stadsplattegronden is niet waarschijnlijk, omdat deze merendeels pas werden voltooid toen Van den Wijngaerde tussen 1562 en 1571 druk bezig was met zijn grote project in Spanje.¹⁶

Vergelijken we de resultaten van de analyse van de steden in de Nederlanden met de Spaanse stadsgezichten, dan valt het volgende op.¹⁷ Door de aanwezigheid van heuvels of bergen in de omgeving van de meeste Spaanse steden kon Van den Wijngaerde daar meestal te werk gaan zoals bij de stadsgezichten van Leuven en Brussel. In sommige gevallen, bijvoorbeeld Granada en Málaga, lijkt hij een vergelijkbare werkwijze te hebben toegepast als in Duinkerke: een combinatie van enkele standpunten buiten de stad. Op de gezichten van een groot aantal Spaanse steden markeerde Van den Wijngaerde zijn standpunt buiten de stad, meestal met een tekenend of wijzend figuurtje, soms met een

14. Uitsnede uit stadsplattegrond van Damme door Jacob van Deventer, circa 1564 (Biblioteca Nacional de España, Madrid), met standpunten en kijkrichting Antoon van den Wijngaerde bij benadering

prominent weergegeven gebouw op de voorgrond. Hier gebruikte hij de stadsgezichten van Brugge, Utrecht en 's-Hertogenbosch dus als voorbeeld voor zijn Spaanse gezichten. Op de uitgewerkte stadsgezichten van zowel de steden in de Nederlanden als die in Spanje was het met naam aanduiden van markante gebouwen regel; alleen op het stadsprofiel van Duinkerke ontbreken namen. Bij een deel van de uitgewerkte Spaanse stadsgezichten nam deze aanduiding vanaf 1564 de vorm aan van een legenda. Daar staan bij torens of op daken van gebouwen geen namen maar letters en cijfers, die in een lijstje aan de rand van de tekening worden verklaard. Slechts voor een klein aantal Spaanse stadsgezichten (Zaragoza, Valencia, Barcelona, Jerez de la Frontera en Alcalá de Henares) maakte de kunstenaar mogelijk gebruik van bestaande stadsplattegronden. Dat zijn dus uitzonderingen, net als Amsterdam. Van den Wijngaerde gaf de voorkeur aan zijn eigen observaties.

15. Stadsgezicht van Duinkerke door Antoon van den Wijngaerde, gedateerd juli 1558 (Ashmolean Museum, University of Oxford), en schema met onderdelen bij benadering

16. Uitsnede uit stadsplattegrond van Duinkerke door Jacob van Deventer, circa 1570 (Biblioteca Nacional de España, Madrid), met standpunten en kijkrichting Antoon van den Wijngaerde bij benadering

← a : b →

17. Uitsnede uit stadsplattegrond van Sluis uit circa 1564 door Jacob van Deventer, circa 1570 (Biblioteca Nacional de España, Madrid), met standpunt en kijkrichting Antoon van den Wijngaerde bij benadering

18. Stadsgezicht van Sluis door Antoon van den Wijngaerde [1557-1558] (Ashmolean Museum, University of Oxford)

19. Stadsgezicht van Leuven door Antoon van den Wijngaerde [1557-1558] (Ashmolean Museum, University of Oxford)

20. Uitsnede uit stadsplattegrond van Leuven door Jacob van Deventer, circa 1560-1565 (Koninklijke Bibliotheek, Brussel), met standpunt en kijkrichting Antoon van den Wijngaerde bij benadering

NOTEN

- 1 In M. Galera i Monegal, *Antoon van den Wijngaerde, pintor de ciudades y de hechos de armas en la Europa del Quinientos. Cartobibliografía razonada de los dibujos y grabados, y ensayo de reconstrucción documental de la obra pictórica*, Barcelona 1998, 91-216, is het complete oeuvre – meer dan tweehonderd tekeningen, schilderijen zijn niet overgeleverd – van Antoon van den Wijngaerde in zwart-wit afgebeeld, geordend per bewaarplaats. In R. Rutte en B. Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer. 226 stadplattegronden uit 1545-1575. Schakels tussen verleden en heden*, Bussum/Tielt 2018, 62-63, 72-73, 78-79, 94-95, 232-233, 250-251, 300-301, 334-335, 382-383 zijn

Van den Wijngaerdes stadsgezichten van de twaalf steden in de Nederlanden in kleur opgenomen.

- 2 Het panorama van Walcheren is een meer dan tien meter brede tekening die bestaat uit aan elkaar geplakte vellen waarop de kust van het eiland grofweg rondom gezien vanaf de abdijtoren van Middelburg is weergegeven. De Walcherse steden zijn schetsmatig getypeerd en hebben een ander karakter dan de stadsgezichten van de twaalf steden in de Nederlanden. Daarom blijft het panorama van Walcheren hier buiten beschouwing. Zie voor een volledige reproductie in kleur van het panorama, dat zich bevindt in de collectie van het Nationaal Scheepvaartmuseum in Antwerpen: M.P. de Bruin, *De 'Zelandiae Descriptio'. Het*

panorama van Walcheren uit 1550, Maastricht 1984.

- 3 Dit is een citaat uit de eerste zin van de toelichting die Antoon van den Wijngaerde opnam in het kader linksboven op zijn stadsgezicht van Genua uit 1553: 'Fra tutti quei piaceri che la deletteuole & artificiosa pittura ha in se no/ v'ce nisuna che piu io stimi: che la discrittione di luochi'. Zie: E. Poleggi, 'Dopo Grassi, Anton Van den Wyngaerde/After Grassi, Anton Van den Wyngaerde', in: E. Poleggi en I. Croce, *Ritratto di Genova nel '400. Veduta d'invenzione/A Portrait of Genoa in the 15th Century. A View of Invention*, Genua 2008, 62-72, citaat 68. De Italiaanse tekst is op basis van de Engelse versie van het artikel van Poleggi vertaald in het Nederlands.

21. Stadsgezicht van Brussel door Antoon van den Wijngaerde, gedateerd 1558 (Ashmolean Museum, University of Oxford)

- 4 Zie over het verblijf van Filips II in de Nederlanden in 1557-1558: G. Parker, *Filips II. Onmachtig koning*, Amsterdam 2015, 89-97; over Filips als opdrachtgever van kaarten en stadsgezichten: G. Parker, 'Maps and Ministers. The Spanish Habsburgs', in: D. Buisseret (red.), *Monarchs, Ministers and Maps. The Emergence of Cartography as a Tool of Government in Early Modern Europe*, Chicago/Londen, 1992, 124-152, i.h.b. 128-130. Vergelijk: R.L. Kagan, *Urban Images of the Hispanic World 1493-1793*, New Haven/Londen, 2000, 1-18.
- 5 De stadsgezichten van Dordrecht en 's-Hertogenbosch worden soms gedateerd in de jaren 1540, maar overtuigende argumenten daarvoor ontbreken. Zie: Galera i Monegal 1998 (noot 1), 162, 169-170 en 213-214.
- 6 R.L. Kagan (red.), *Spanish Cities of the Golden Age. The Views of Anton van den Wijngaerde*, Berkeley/Los Angeles/Londen 1989.
- 7 Kagan 1989 (noot 6).
- 8 Kagan 1989 (noot 6), 11. Van den Wijngaerde zou tevens verantwoordelijk zijn geweest voor geschilderde stadsgezichten in Filips' jachtslot bij Madrid, El Pardo, maar ook die zijn verloren gegaan.
- 9 Parker 2015 (noot 4), 89-97.
- 10 Zie over de veldslag bij Gravelines: Parker 2015 (noot 4), 95-96. Van den Wijngaerde maakte ook tekeningen van andere veldslagen die belangrijk waren voor Filips II of zijn vader Karel V en deels slechts als kopie zijn overgeleverd. Zie: Galera i Monegal 1998 (noot 1), 180-185, 188-190 en 194-195.
- 11 Alle Spaanse steden zijn in kleur opgenomen en geanalyseerd in: Kagan 1989 (noot 6).
- 12 E. Haverkamp-Begemann, 'The Spanish Views of Anton van den Wyngaerde', *Master Drawings* 7 (1969), 375-399. Vergelijk: J. Peeters en E. Fleurbaay, '16de en 17de-eeuwse topografische voorstellingen en het standpunt van de kunstenaar', *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 88 (1989), 30-41, over Van den Wijngaerdes mogelijke werkwijze 39-40; J. Peeters, *Anthonis vanden Wijngaerde des co: ma: schilder*, Amsterdam 1990 (doctoraalscriptie UvA).
- 13 Rutte en Vannieuwenhuyze 2018 (noot 1). Met dank aan Yvonne van Mil voor de aanduiding op Jacob van Deventers stadsplattegronden van Antoon van den Wijngaerdes standpunten en kijkrichting bij benadering en voor het tekenen van de schema's met onderdelen waaruit Van den Wijngaerdes stadsgezichten bij benadering zijn samengesteld.
- 14 B. Bakker en E. Schmitz, *Het aanzien van Amsterdam. Panorama's, plattegronden en profielen uit de Gouden Eeuw*, Bussum/Amsterdam 2007, 86-97. Bakker en Schmitz beargumenteren op basis van gebouwen die op Van den Wijngaerdes stadsgezicht staan dat de kunstenaar enerzijds gebruik maakte van de vogelvlucht van Cornelis Anthonisz en anderzijds zelf studies ter plaatse schetste.
- 15 Peeters en Fleurbaay 1989 (noot 12), 39-40; Bakker en Schmitz 2007 (noot 14) 96.
- 16 Rutte en Vannieuwenhuyze 2018 (noot 1), 40.
- 17 Voor de vergelijking is gebruik gemaakt van het complete overzicht van Van den Wijngaerdes Spaanse stadsgezichten in: Kagan 1989 (noot 6).

REINOUT RUTTE is stads-, architectuur- en kunsthistoricus. Hij werkt bij de leerstoel Architectuur- en

Stedenbouwgeschiedenis aan de faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft.

ANTOON VAN DEN WIJNGAERDE'S DRAWINGS OF CITIES IN THE LOW COUNTRIES

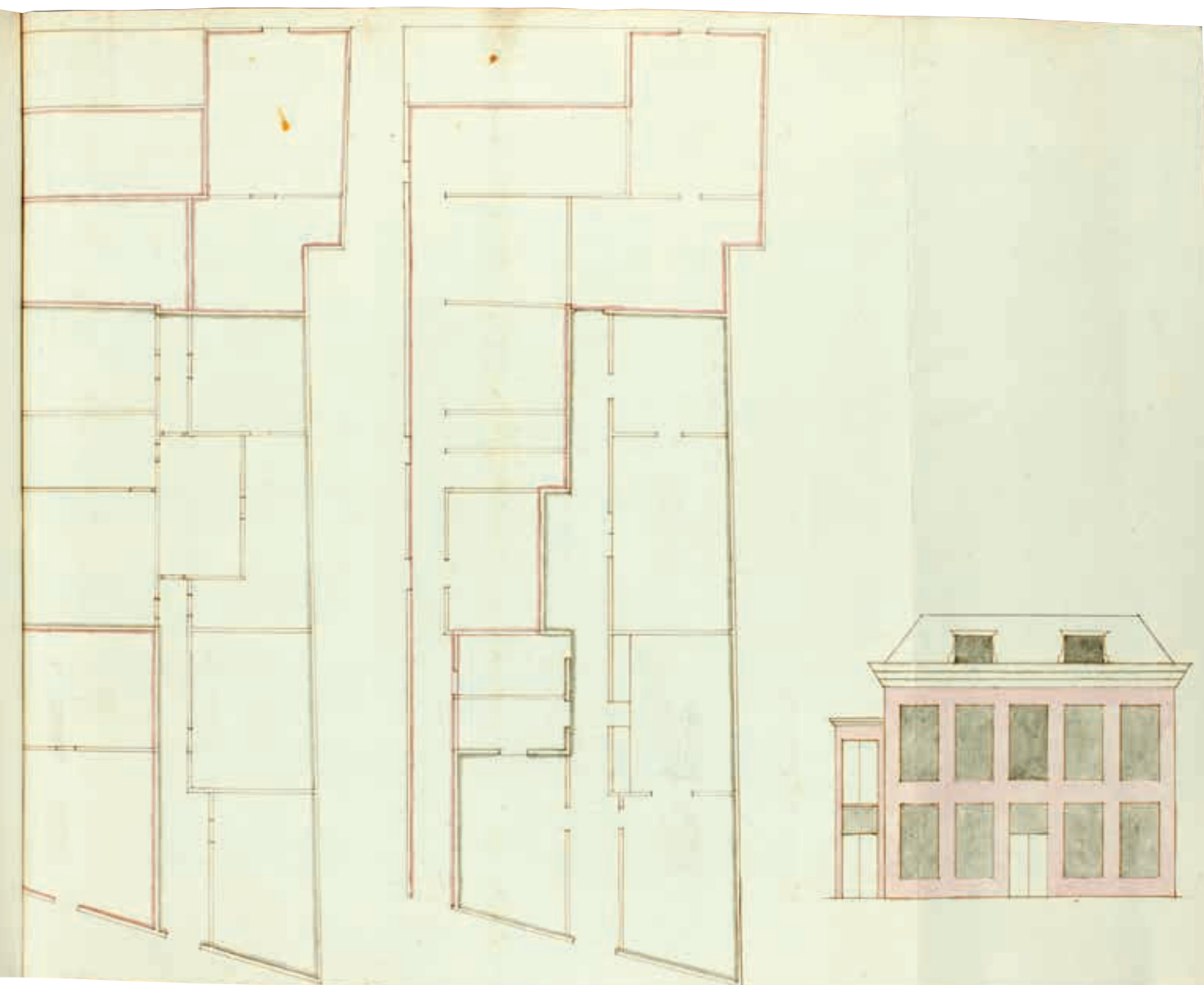
CLEVERLY CONSTRUCTED CITY VIEWS FOR PHILIP II

REINOUT RUTTE

Views of twelve cities in the Low Countries by the Flemish artist Antoon van den Wijngaerde (c. 1510-1571) have survived: Amsterdam, Brugge, Brussels, Damme, Dordrecht, Duinkerke, Gravelines, 's-Hertogenbosch, Leuven, Mechelen, Sluis, and Utrecht. Van den Wijngaerde was known for his mastery of topographically accurate and beautiful depictions of cities. The artist entered the service of Philip II in 1557 and between 1557 and 1561 he produced panoramas of cities in the Low Countries for the Spanish king. Between 1562 and 1571 Van den Wijngaerde travelled the length and breadth of Spain, depicting over sixty Spanish cities using much the same techniques. In most Spanish cities the artist was able to make his sketches from a hill or mountain, where he had a good overall view. It was a different story in the Low Countries.

So how did Van den Wijngaerde manage to render the Netherlandish cities, most of them located on flat land, as if seen from a high viewing point with a sweeping view of the city and surrounding landscape? Van den

Wijngaerde followed a fixed routine in setting up his city views, but he also made clever use of the local situation. He seized on any high point outside the city and allowed that to determine his direction of view. When several preparatory studies were necessary, he preferred to make them all looking in the same direction: the city roofscape viewed from outside the city, prominent buildings viewed from the city outskirts, and the surrounding area from the highest point in the city. This resulted in city views that were effectively a composite of three preparatory studies. When the local situation did not favour this approach, Van den Wijngaerde looked for alternatives, such as preliminary studies from more than three viewing points. In determining the viewing points that Van den Wijngaerde adopted when drawing cities in the Low Countries, the author consulted the town plans drawn by Van den Wijngaerde's contemporary Jacob van Deventer (c. 1500-1575).

BOUWEN IN DE KRIMPENDE STAD

RENOVATIE, FUNCTIEVERANDERING EN VERGROENING IN HAARLEM EN LEIDEN ROND 1800

MINKE WALDA

In april 1807 ontving de Raad van Leiden een verzoek van meester metselaar Izaak La Lau om twee huizen aan het Steenschuur, een huis in de Dwarsherensteeg en een huis in de Commandarijsteeg ‘conform de geannexeerde tekening’ te mogen ‘appropriëren’ tot woonhuis en pakhuis voor de opslag van zijn materialen en gereedschappen.¹ De meegezonden tekening toont een schematische plattegrond van de panden voor en na de herontwikkeling en in de rechterbenedenhoek een aanzicht van de voorgevel – het huidige

Rapenburg 104 (afb. 1 en 2). Het rekest is een van de vele bouwkundige verzoekschriften van particulieren die worden bewaard in de stedelijke archieven van

▲ 1. Rekesttekening behorend bij het verzoek van de Leidse metselaarsbaas Izaak La Lau om vier huizen aan het Steenschuur en in de Dwarsheren- en Commandarijsteeg te ‘appropriëren’ tot woonhuis en pakhuis voor de opslag van de materialen en gereedschappen van La Lau, het huidige Rapenburg 104, april 1807 (Erfgoed Leiden en Omstreken)

Haarlem en Leiden. Inwoners van die steden vroegen via rekestten toestemming voor het plaatsen van stoep-palen of winkelkasten, 'vertimmering tot verbetering', functiewijziging of (gedeeltelijke) afbraak van woon-en werkhuisen, buitenhuisen, pakhuizen en stallingen binnen de stedelijke jurisdictie. De inventarisatie en analyse van een groot aantal rekestten uit de periode 1800-1810 met bijbehorende tekeningen vormt de aanleiding voor dit artikel, dat inzicht wil bieden in de dynamische particuliere bouwpraktijk in de krimpsteden Haarlem en Leiden rond 1800.

In de periode na het Rampjaar 1672 begon in veel steden in Holland een periode van stagnatie en soms krimp. Haarlem en Leiden zijn interessante casestudy's voor onderzoek naar deze krimp. In beide steden liep de bevolking sterk terug. Door de afname van de woningvraag kwam in de lange achttiende eeuw meer nadruk te liggen op verbouw, functiewijziging en afbraak van particuliere woonhuizen, pakhuizen en stallingen.² Veranderingen van het modebeeld, representatie, leegstand en onderhoud waren voor particulieren aanleiding voor soms kostbare verbouwprojecten. De grachten in Amsterdam in de achttiende eeuw zijn eerder aangeduid als een architectonische speelplaats waar huiseigenaren zich druk bezighielden met nieuwbouw, onderhoud, verbouwing of renovatie van hun bezit, geassisteerd door een leger van bekwame ambachtslieden.³ Deze periode is wel omschreven als het 'architectenloze tijdperk'.⁴

Het onderzoek naar de particuliere bouwpraktijk in de lange achttiende eeuw richt zich voornamelijk op dergelijke representatieve renovaties en (ver)bouwprojecten van kapitale woonhuizen en buitenplaatsen. De periode rond 1800 is echter nog weinig onderzocht. Uit de literatuur komt het beeld naar voren dat tegen het eind van de achttiende eeuw steeds minder werd ge- en verbouwd en in de Bataafs-Franse tijd de bouwactiviteit nagenoeg tot stilstand kwam.⁵ De werkzaamheden die plaatsvonden bestonden hoofdzakelijk uit het vernieuwen van gevels of interieurs onder leiding van timmer- of metselbazen.⁶ Pas de afgelopen jaren neemt in Nederland de belangstelling voor krimp en de stedelijke transformatie als gevolg van economische en demografische neergang in de lange achttiende eeuw toe.⁷ De literatuur maakt duidelijk dat in krimpsteden als Enkhuizen, Haarlem en Leiden ook leegstand en afbraak aan de orde van dag waren.⁸ Dit valt samen met herhaalde oproepen vanuit de architectuurgeschiedenis en de 'construction history' om meer onderzoek te doen naar de private bouwmarkt en in het bijzonder de historische praktijk van functiewijziging, renovatie en onderhoud – een markt die vermoedelijk net zo groot, zo niet groter was dan de nieuwbouw.⁹

De rekestten en tekeningen uit Haarlem en Leiden bieden een nieuwe bron om een deel van de particu-

liere bouwpraktijk in de krimpsteden in detail te kunnen reconstrueren.¹⁰ In het stadsarchief van Haarlem is een serie verzoekschriften uit de jaren 1744 tot 1813 bewaard gebleven.¹¹ Tot 1800 gaat het vooral om aanvragen voor wijzigingen aan buitenplaatsen of plezier-tuinen. Na de eeuwwisseling neemt het aantal rekestten met bouwtekeningen echter toe en verschuift de focus naar de verbouw en (gedeeltelijke) afbraak van woonhuizen, pakhuizen en stallingen in de binnenstad. Voor de jaren 1800-1810 gaat het om ruim 380 rekestten en 190 tekeningen.¹² In Leiden is uit de jaren 1806-1807 een rekesttenboek overgeleverd met 181 bouwkundige rekestten, voor advies doorgezonden naar de Kamer van Fabricage. Van deze rekestten bleken er 64 voorzien van een tekening.¹³ De plattegronden en gevelaanzichten moesten de Raad en de Kamer van Fabricage een indruk geven van de ingrepen. Kleur- of lettercodes markeerden de te wijzigen of af te breken bouwdelen, soms aangevuld met weergaven van de bestaande en nieuwe situatie. Bij het merendeel van de Haarlemse rekestten zijn ook de inspectierapporten van stadsfabriek Hendrik Huskus en de beschikkingen van de Kamer bewaard.¹⁴ In Leiden bleven de beschikkingen van de Raad behouden.¹⁵

De combinatie van rekest, tekening, inspectierapport en beschikking in Haarlem en Leiden maakt het mogelijk de tekeningen te duiden en contextualiseren.¹⁶ De rekestten kunnen gekoppeld worden aan een eigenaar en een locatie, zoals eerder is gedaan voor Hoorn en Enkhuizen.¹⁷ Bovendien geven zij via de tekeningen een gedetailleerd beeld van de transformatie van een groot aantal woonhuizen, pakhuizen en stallingen in een periode waaruit nauwelijks betrouwbare plattegronden van burgerhuizen bekend zijn.¹⁸ Het totaal van individuele aanvragen biedt eveneens inzicht in het toezicht op de particuliere bouwpraktijk, de ontwikkeling van de woonhuisplattegrond en de stedelijke transformatie in een periode van krimp.

Centraal in het artikel staat de vraag welk beeld van de particuliere (ver)bouwpraktijk in Haarlem en Leiden uit het bronnencorpus naar voren komt. Een bronanalyse van de tekeningen (juridisch kader, type tekening en maker) wordt daarbij gecombineerd met een inventarisatie en analyse van de bouwkundige ingrepen die in rekestten worden beschreven, in de context van de ruimtelijke ontwikkeling van beide krimpsteden rond 1800. Daarbij is gekozen voor de jaren 1800-1810: een periode waarin leegstand en afbraak duidelijk zichtbaar werden in het straatbeeld en het aantal bewaard gebleven rekestten met tekeningen voor verbouw en afbraak toenam. Het tijdvak valt bovendien samen met de herziening van de keuren op afbraak in Leiden en Haarlem in 1805 en 1806 en met de kruitramp in Leiden op 12 januari 1807, in de literatuur veelal aangehaald als een dieptepunt in de periode van neergang en sloop van de Sleutelstad.¹⁹

2. Het voormalige woon- en werkhuis van Izaak La Lau op Rapenburg 104 in 1967, foto Dijkstra (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). De foto is genomen vlak voor aanwijzing tot rijksmonument, de gevelindeling met de dubbele deur in het midden van de voorgevel is nog herkenbaar

De reeksten en tekeningen bieden uiteraard geen alomvattend beeld van de particuliere (ver)bouwpraktijk. De verzoeken betreffen een klein deel van de circa 6.750 en 6.130 gebouwen die begin negentiende eeuw in respectievelijk Haarlem (1807) en Leiden (1808) stonden.²⁰ De verschillende herzieningen van de keuren op afbraak maken duidelijk dat niet iedereen vooraf toestemming vroeg voor het uit- of afbreken van zijn pand. Voor kleinere ingrepen en onderhoud was schriftelijke toestemming bovendien niet altijd vereist. Om een aanvullend beeld te krijgen van de particuliere bouwpraktijk rond 1800 is daarom een combinatie met andere bronnen, zoals registers van 'nieuwe getimmerten en melioratien', boedelinventarissen en huurcontracten voor (lege) erven, noodzakelijk.

KRIMPSTEDEN

Na de explosieve groei van de steden vanaf het eind van de zestiende eeuw vond in de tweede helft van de ze-

ventiende eeuw een omslag plaats. Haarlem en Leiden ondervonden de gevolgen van het inzakken van de lokale textiel- en biernijverheid en van een toenemende schuldenlast, veroorzaakt door de kosten van oorlogsvoering en de rentelast van leningen.²¹ In Leiden nam het aantal inwoners af van 55.000 in 1675 tot ongeveer 28.000 rond 1815, een dieptepunt.²² Ook in Haarlem kromp de bevolking, van 45.000 in 1732 tot 17.400 inwoners in 1815.²³ Deze neergang had ingrijpende gevolgen. De dalende vraag naar woningen en werkplaatsen verlichtte de druk op de beschikbare ruimte. De noodzaak tot nieuwbouw, verdichting en uitbreiding van de steden nam af. Veel grond in de tegen het einde van de zeventiende eeuw aangelegde Nieuwstad in Haarlem bleef in de achttiende eeuw onbebouwd. De afname en verarming van de bevolking, in combinatie met een daling van verkoopprijzen en een hoge belastingdruk op huizenbezit, leidde tot leegstand, gedwongen verkoop en afbraak van panden, vooral aan

de randen van de binnensteden. In februari 1801 rapporteerde stadsfabriek Hendrik Huskus dat in de Nieuwstad minstens een derde van de huizen alweer was afgebroken en dat veel huizen nog op de nominatie stonden voor sloop.²⁴ Gemeentearchivaris Gerda Kurtz schatte in 1946 dat in Haarlem in de Bataafs-Franse Tijd in totaal twintig procent van de huizen werd afgebroken.²⁵ Parallel aan de leegstand en afbraak kwamen ook het samenvoegen en vergroten van panden en percelen door aankoop van (delen van) buurpanden of tuinen (verheling) en het verbouwen of verfraaien van panden veel voor. In Leiden werd in de achttiende eeuw naar schatting tien procent van de huizen van een nieuwe gevel voorzien, waarbij de veelvoorkomende vernieuwing van onder- en bovenpuien niet is meegerekend.²⁶

JURIDISCH KADER

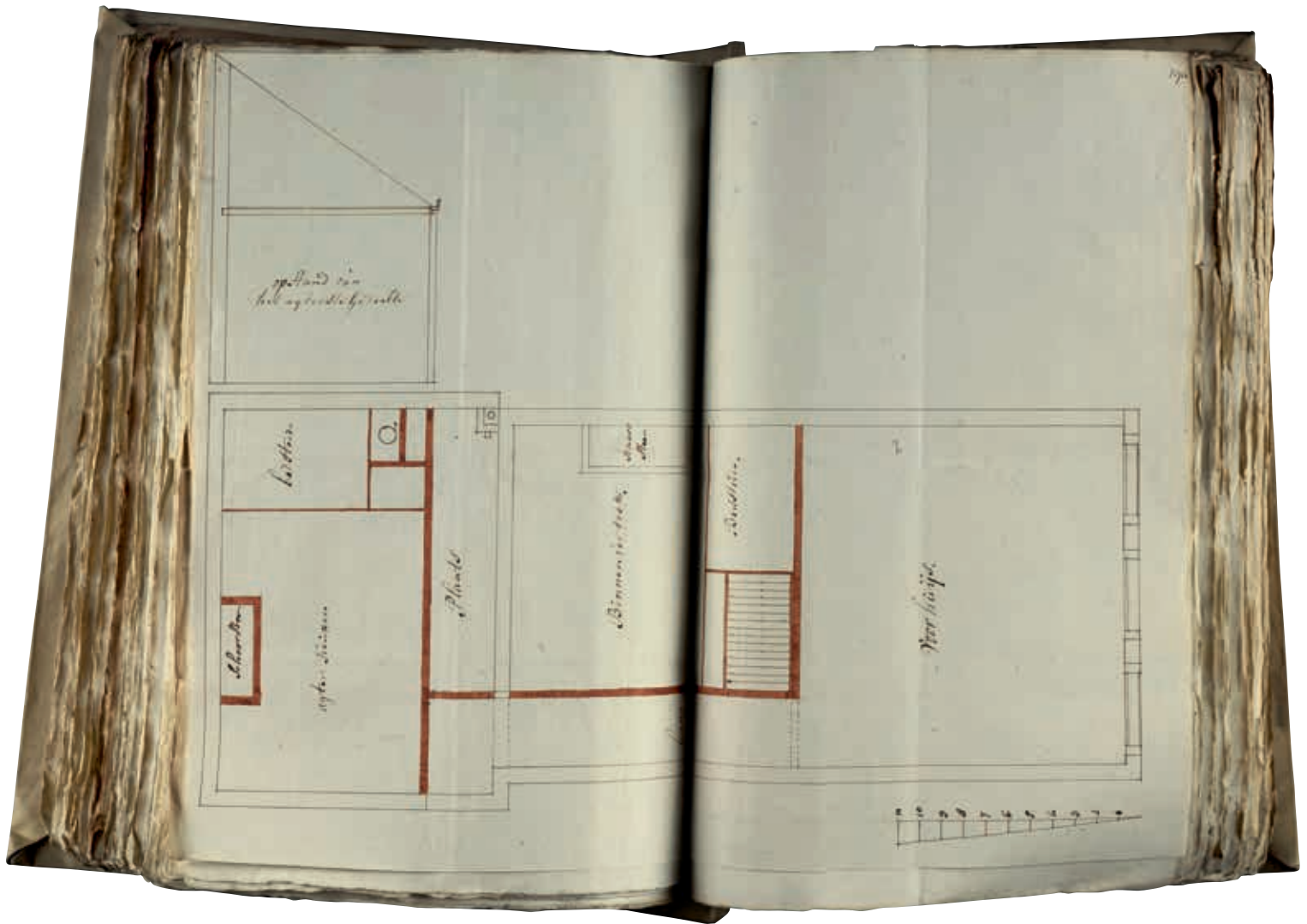
De rekesten uit Haarlem en Leiden vormen een papieren neerslag van het stedelijke toezicht op de particuliere bouwpraktijk. In augustus 1807 expliciteerde Mr. Gijbert André Vermeulen (1773-1818), lid van de vroedschap van Haarlem en die zomer eigenaar geworden van Kruisstraat 45 en twee buurpanden, nog eens de reden van zijn aanvraag: 'doch daar het amoveren en veranderen aan de straat, hoe zeer tot nut en verbetering van een der grootste huizingen dezer Stad en geheel niet tot misstand, bij diverse keuren binnen deze Stad zonder ULieder voorkennis en toestemming is verboden, zo keerd hij Requestrant zich tot ULieden'.²⁷

Al vanaf de zestiende eeuw ontwikkelde zich in de steden in de Republiek een vorm van vergunningverlening voor nieuwbouw en verbouw van particuliere panden. In onder meer Amsterdam, Den Haag, Rotterdam en Leiden was toestemming vooraf voor nieuw- of verbouw noodzakelijk, op straffe van een boete.²⁸ Rooimeesters of de stadsfabriek waren verantwoordelijk voor de controle van de verzoeken en van het onderhoud van particuliere gebouwen. Zij adviseerden, vaak na inspectie, het stadsbestuur over goedkeuring of maatregelen bij overtredingen.²⁹ De nadruk van het toezicht lag aanvankelijk op brandveiligheid, preventie van (milieu)hinder en het aanzicht van de stad.³⁰ De toenemende leegstand en de afbraak van het gebouwenbestand stelden de stadsbesturen in de krimpsteden voor een nieuw dilemma. Het verval van het gebouwenbestand vormde een risico voor de veiligheid van buurpanden en waterkeringen en voor het aanzien van de stad. In de loop van de achttiende eeuw werd ook het financiële motief steeds belangrijker.³¹ Door de (gedeeltelijke) afbraak en het uitbreken van gebouwen verminderde de vastgoedwaarde van panden en daarmee de grondslag voor de verponding – de gewestelijke belasting op onroerend goed. Tussen 1732 en 1795 vond, ondanks verzoeken vanuit de krimpsteden, geen herziening plaats van het belastingstelsel omdat

de Staten van Holland kampten met steeds grotere tekorten. Steden dienden per jaar een vast bedrag aan verponding af te dragen. Om de belastingdruk op de overgebleven panden niet te veel te laten toenemen, trachtten stadsbesturen afbraak zo veel mogelijk te voorkomen.³² De invoering van een nieuw nationaal belastingstelsel in 1806, onder leiding van minister van Financiën Isaac Jan Alexander Gogel (1765-1821), bracht evenmin de gewenste verlichting. Het hoge verpondingstarief van een zesde penning, ca. 16,7% van de fiscale huurwaarde, droeg bij aan de sloopwoede in de Hollandse steden. In 1810 werd het tarief verlaagd tot zevenhalve penning, ca. 13,3% van de huurwaarde.³³

Net als in Hoorn en Enkhuizen probeerden de raden van Haarlem en Leiden het uit- en afbreken van panden te reguleren. In 1751 voerden de burgemeesters van Haarlem een vergunningsplicht in voor sloop, 'van tijd tot tijd ondervindende dat sommige Eigenaars van Huizen (...) zich ondervinden zodanige Huizen af te breeken en te amoveeren, zonder daartoe verkreegen te hebben Consent: en dan naderhand verzoeken afschrijving van dezelve Huizen van het Quohier der Verponding; welke Remissien tot schade deezer Stad komen te redunderen'.³⁴ Goedkeuring werd alleen verleend wanneer de (achterstallige) verponding was voldaan. Leiden volgde in 1769 met een keur waarin niet alleen verheling, maar ook het afbreken van huizen expliciet verboden werd.³⁵ De toename van sloop en uitbreken van huizen noopte al snel tot een herbevestiging en aanscherping van de regelgeving. In Haarlem gebeurde dit in 1785 en 1806, in Leiden in 1805.³⁶ De herziene keuren herhaalden dat niemand zonder voorafgaand 'consent' van de Raad (Leiden) of Kamer van Fabricage (Haarlem), enig huis of ander gebouw binnen de stad of jurisdictie geheel of gedeeltelijk mocht afbreken of laten afbreken. Nieuw was het verbod op het afbreken van bouwdelen waardoor het perceel in waarde zou verminderen, in het bijzonder het bouwvallig maken van panden door het zonder inspectie of schriftelijke toestemming uitbreken van daken, ramen, lood, balken en ijzerwerk. Ook deze maatregelen werden ingevoerd vanwege zorgen om de veiligheid van buurpanden, de belastinginkomsten en de ontsiering van de steden.

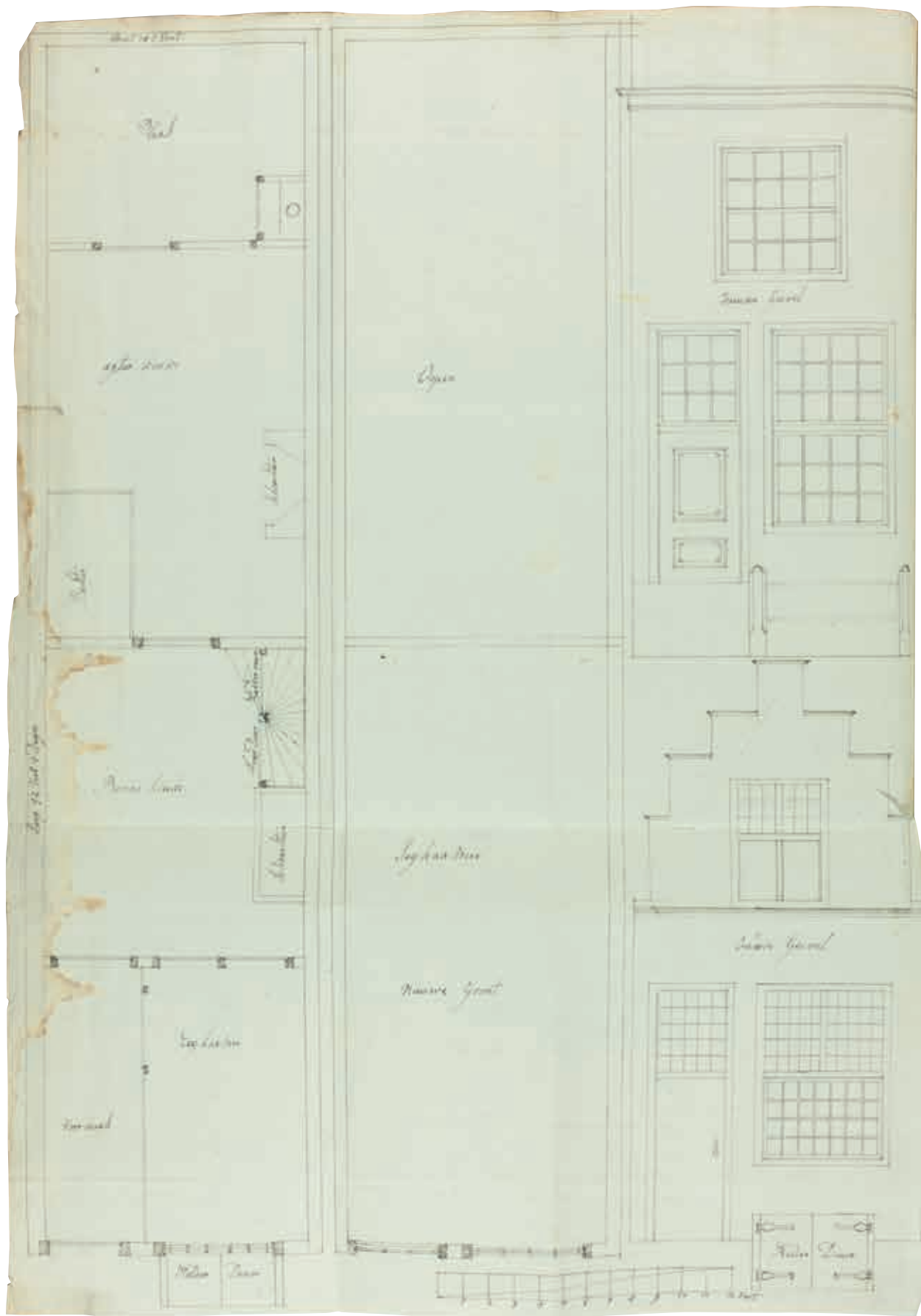
De inspectierapporten van de Haarlemse stadsfabriek Hendrik Huskus en de plattegronden en gevelaanzichten bij de rekesten maken duidelijk hoever dit stedelijk bouwtoezicht ging. De keuren beperkten zich niet langer tot bouw- en welstandseisen over gevelaanzicht of handhaving van rooilijnen, door regulering van onder meer stoepalen, luifels of openslaande deuren, maar boden ook de mogelijkheid toezicht uit te oefenen op het intern uitbreken van panden of ingrepen aan de achtergevel, niet zichtbaar vanaf de straat. In Haarlem en Leiden zijn om die reden behalve

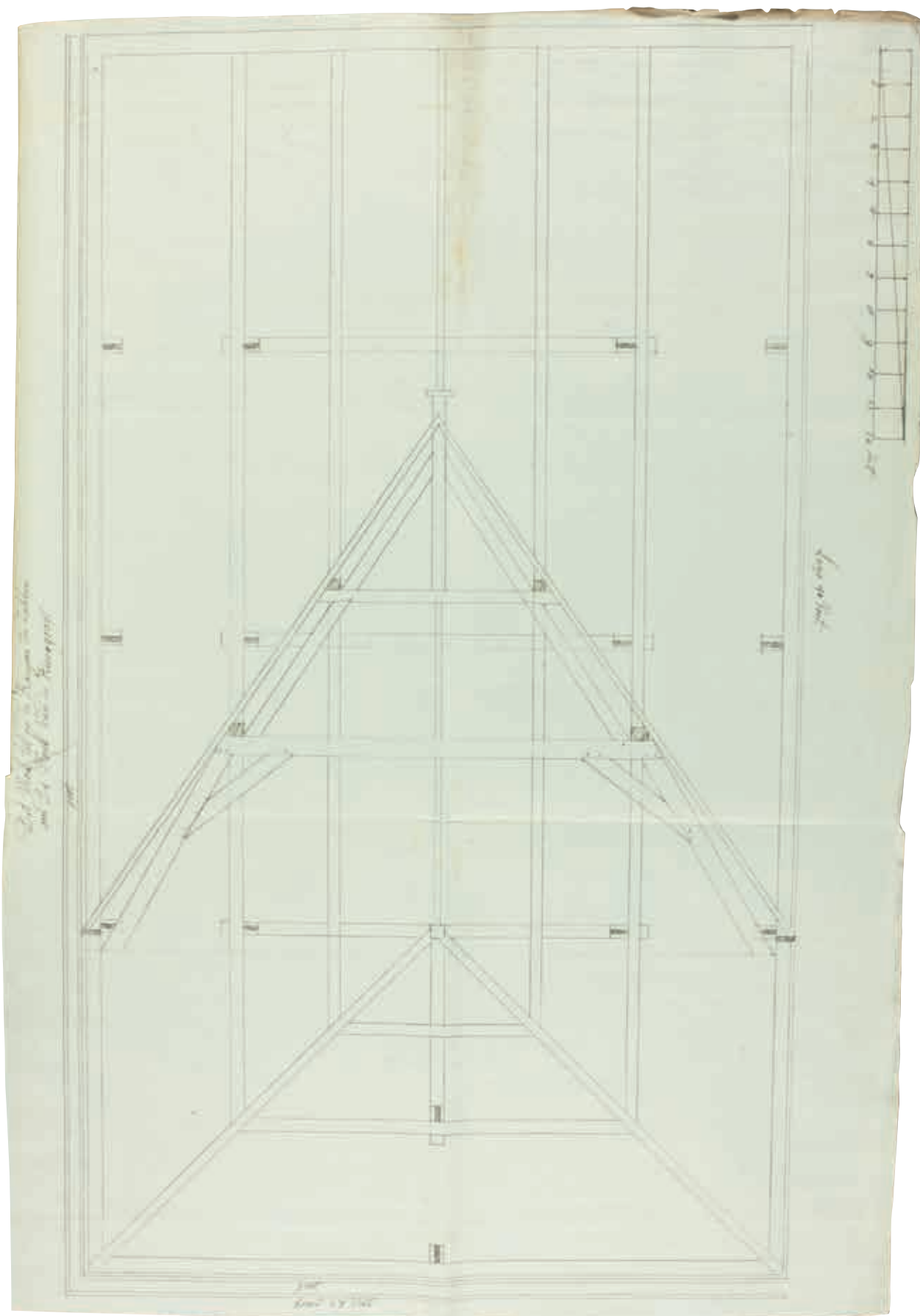
3. Rekesttekening bij het verzoek van Maria Burgers om een huis in de Cornelissteeg in Haarlem te mogen verbouwen tot pakhuis voor haar bakkerij, februari 1806 (Noord-Hollands Archief). De af te breken binnenwanden, trap, bedstede en achterhuis zijn in rood aangegeven

gevelaanzichten ook veel plattegronden van panden en percelen in het archief aanwezig. Voorwaarde voor toestemming was dat wijzigingen werden uitgevoerd zoals op de tekening aangegeven.³⁷ Zo verzocht Maria Burgers, weduwe van Pieter van der Drift, de Kamer van Fabricage om een huis in de Haarlemse Cornelissteeg te mogen gebruiken als pakhuis voor haar bakkerij. Om het pand geschikt te maken voor de opslag van graan en brandstoffen vroeg zij de binnenmuren en het achterdeel van het huis te mogen afbreken 'zals het op de hier annexe tekening met rood gecouleurd word aangewezen' (afb. 3). Stadsfabriek Huskus vermeldde na inspectie geen aanmerkingen te hebben op het uitbreken van het huis 'zals op de grondtekening is te zien'.³⁸ De conclusie van gemeentearchivaris van Amsterdam Johannes Christiaan Breen, ruim een eeuw geleden, dat particulieren bijna onbeperkte vrijheid hadden en voorschriften voor de inwendige inrichting van huizen pas in de twintigste eeuw ontwikkeld werden, kan daarmee worden genuanceerd.³⁹

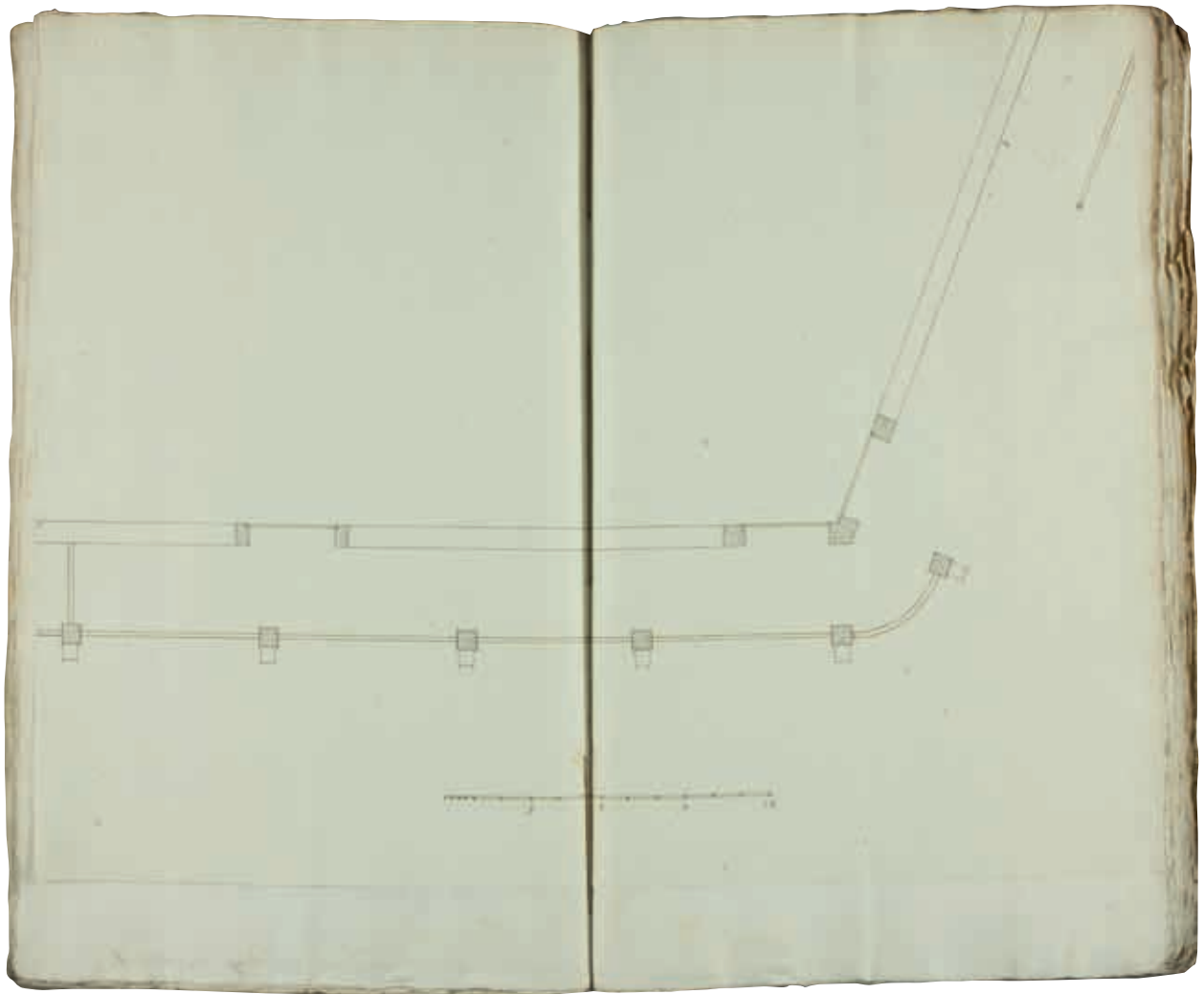
VORM, OPDRACHTGEVERS EN MAKERS VAN TEKENINGEN
De keuren in Haarlem en Leiden stelden geen eisen aan de levering van een bouwtekening bij de verzoeken of aan de vorm van een dergelijke tekening. Onduidelijk blijft waarom sommige aanvragers wel voor een tekening kozen en anderen niet. De vorm van de tekening wisselt al naargelang het soort ingreep en de aanvrager. In Leiden is de variatie aan type tekeningen, tekentechnieken en handschriften verhoudingsgewijs groot. De in de loop van de zeventiende eeuw gevestigde standaard van plattegronden en opstanden wordt afgewisseld met kapplannen, schematische perceeltekeningen, stoepplannen en plattegronden of opstanden van een aan te brengen hekwerk, zonnescherm of winkelkast (afb. 4, 5, 6).⁴⁰ In Haarlem zijn vorm en projectie meer uniform. Bij het merendeel van de rekestten is alleen een plattegrond toegevoegd, in een enkel geval aangevuld met een opstand van de gevel of een deel van de gevel in orthogonale projectie (afb. 3 en 7).

4. Plattegrond en opstand behorend bij het verzoek van Nicolaas van der Worm om een pand aan de Garenmarkt in Leiden door middel van gedeeltelijke afbraak te verbouwen tot een zijkamer en een open plaats of tuin en het perceel te verhelen aan zijn woonhuis op het Steenschuur, op de hoek van de Garenmarkt, april 1806 (Erfgoed Leiden en Omstreken). Onderdeel van het verzoek is ook de plaatsing van een stoep met twee stenen palen met ijzeren gordingen voor het huis

5. Kapplan behorend bij een verzoek van metselaar en aannemer Christoffel Stakenburg en Hermanus Pufkens om het bouwvallige bovenste gedeelte van een woonhuis op de hoek van de Nieuwe Rijn en Herengracht in Leiden af te nemen en 'conform tekening' af te spannen, mei 1806 (Erfgoed Leiden en Omstreken)

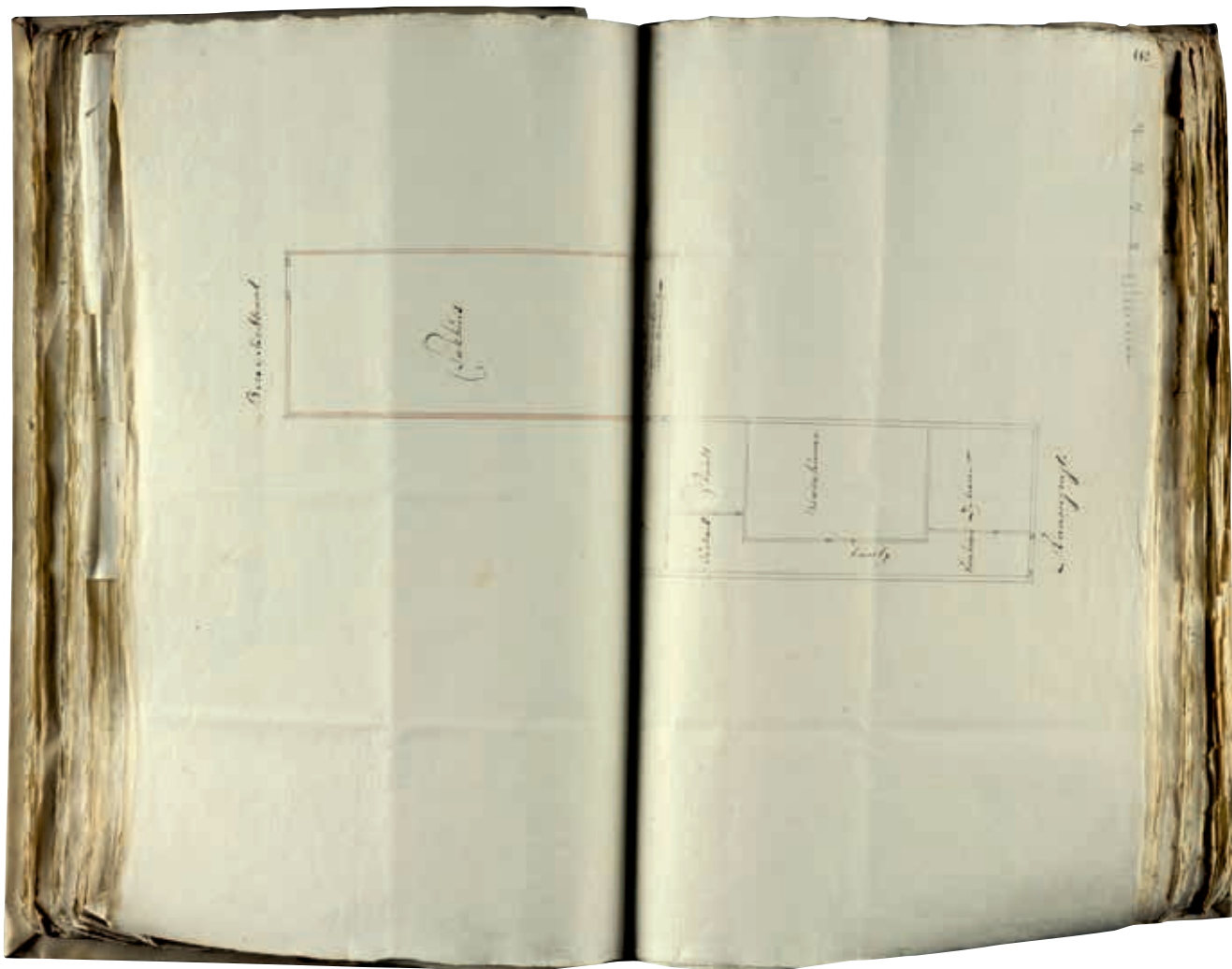
6. Stoeppalenplan bij het verzoek van lakenfabrikant Jan van Heukelom jr. (1758-1835) om voor zijn huis op de hoek van de Oude Singel en Korte Mare stoeppalen te mogen plaatsen, januari 1806 (Erfgoed Leiden en Omstreken)

De tekeningen zijn nadrukkelijk niet bedoeld als gedetailleerde bouwplannen, maar bevatten alleen informatie die nodig is om een beeld te krijgen van de voorgenomen wijziging. Dit blijkt het duidelijkst uit een aantal tekeningen uit Leiden, waarin alleen de omtrek van een perceel of gevelvorm is aangegeven (afb. 8). Af te breken gebouwdelen worden in Haarlem veelal aangegeven in rood. In Leiden lijkt een standaard te ontbreken. Het gebruik van rood komt voor, maar vaker worden wijzigingen aangegeven door middel van stippellijnen, lettercodes en geschreven teksten op de plattegronden (afb. 1, 4 en 12).

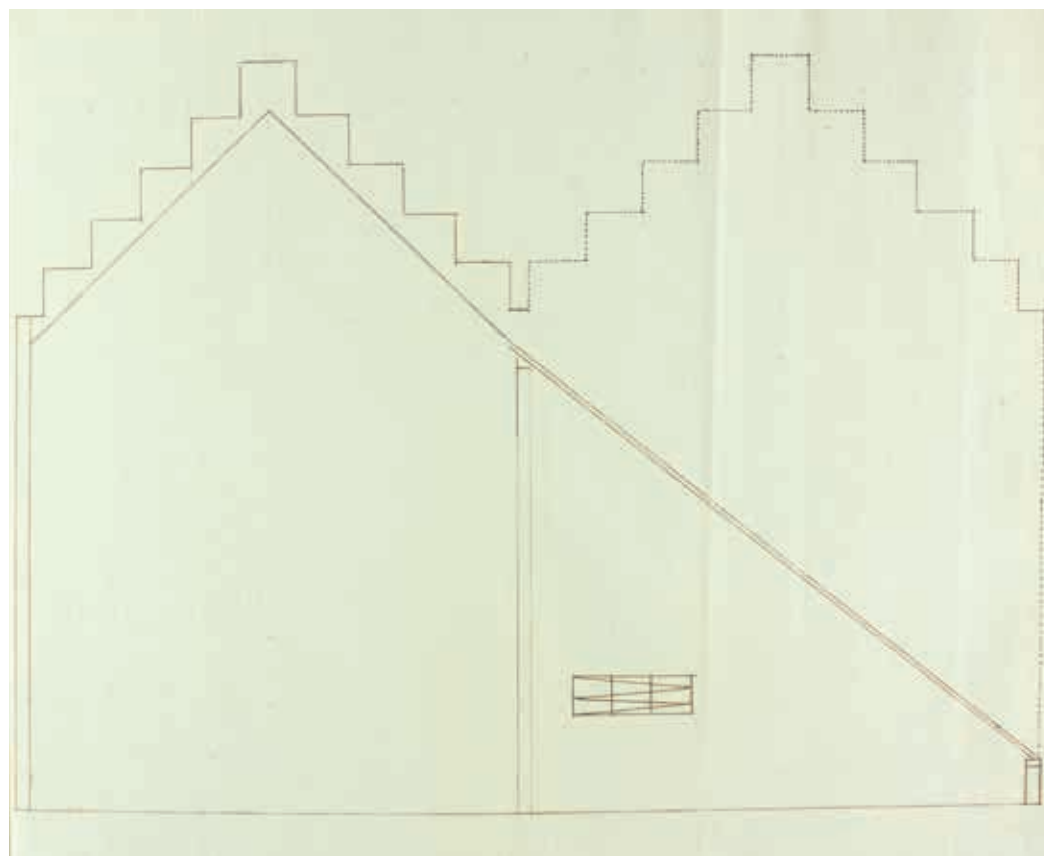
De aanvragen in Leiden en Haarlem werden ingediend door een mix van pandeigenaren uit de stedelijke elite en de middenklasse. In Leiden waren dat bijvoorbeeld Cornelis de Gijselaar (1751-1815), bestuurder en patriot en vanaf 1799 bewoner van Rapenburg 65, en textielfabrikant Jan van Heukelom jr. (1758-1835), in Haarlem jhr. Willem Philip Barnaart (1781-1851), koopman en opdrachtgever van Huis Barnaart (1803-1808). Pandeigenaren als de Leidse melkverkoper Jan Dirkse van Poelgeest en bakker Barent Wunnink, wonend in

de Houtstraat in Haarlem, behoorden tot de middenklasse in beide steden.⁴¹ Onder de aanvragers bevinden zich opvallend veel timmerlieden, metselaarsbazen en afbraakverkopers. Ook de spreiding over de stad is breed. De verzoeken hebben niet alleen betrekking op kapitale panden aan de hoofdstraten (Rapenburg, Steenschuur, Breestraat in Leiden, Kruisstraat, Jansstraat, Spaarne, Nieuwe Gracht in Haarlem), maar ook op door de stad verspreide kleinere burgerwoningen, pakhuizen, stallingen en poortwoningen.

In veel gevallen ontbreekt de naam van een ontwerper of tekenaar. Op basis van de kwaliteit van het tekenwerk is in de literatuur eerder aangenomen dat het om lokale ambachtslieden gaat.⁴² De paar namen die in de rekesten in Haarlem en Leiden worden genoemd, bevestigen dit beeld (afb. 9). In 1806 vermeldde Lucas van Sandvoort dat hij door timmerman Jan Seelen en metselaar Jan Mooij uit Haarlem een tekening had laten maken.⁴³ Mooij was een van de intekenaars van het in 1812 in Haarlem uitgegeven lesboekje voor werkbazen van Johannes van Straaten. Ook de in de inleiding genoemde meester metselaar Izaak La Lau uit

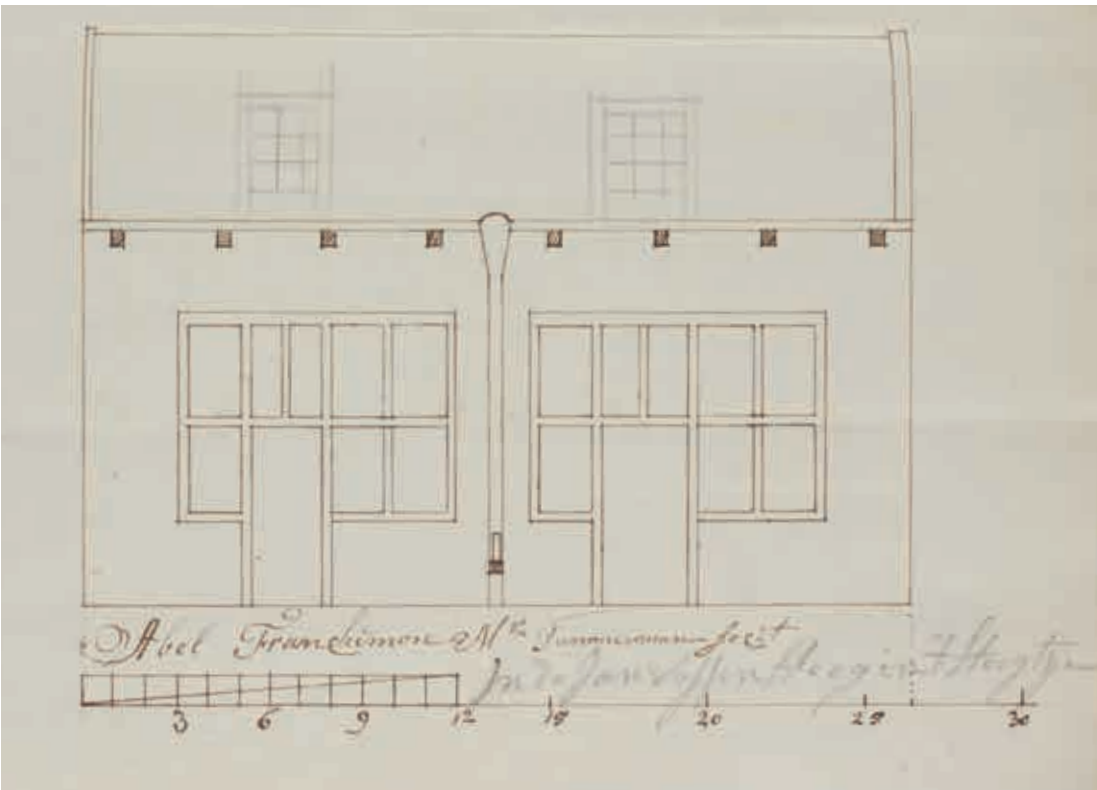
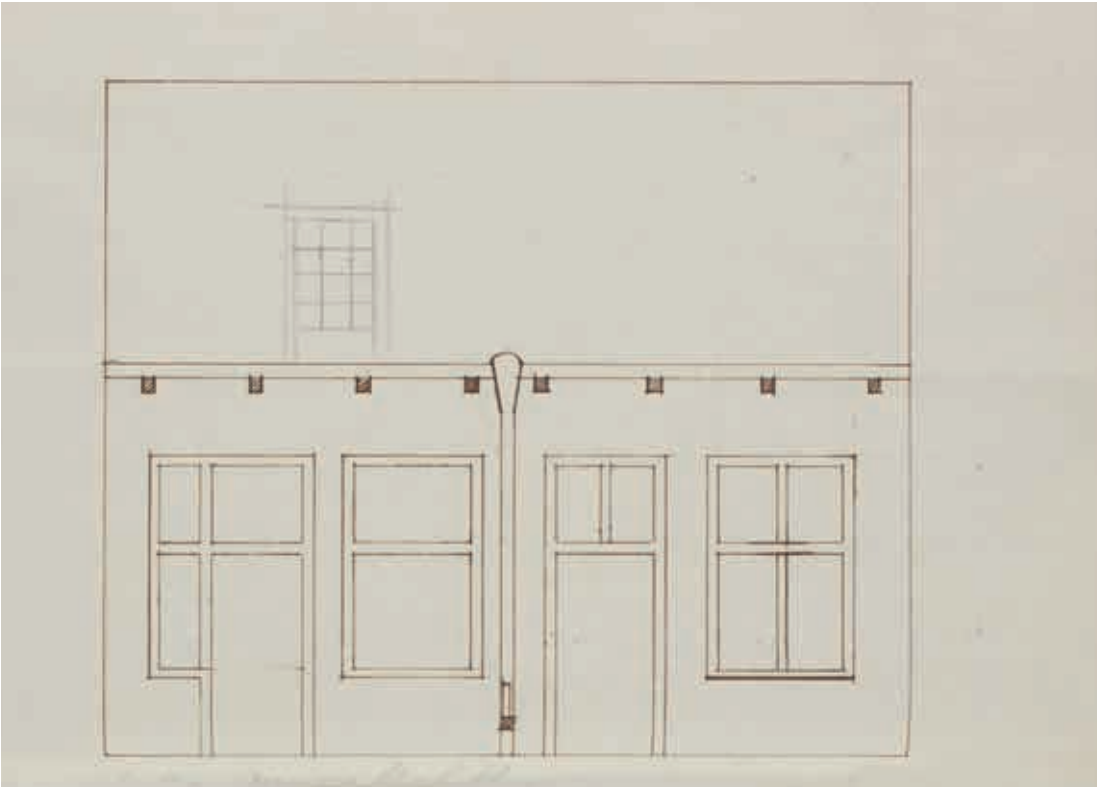

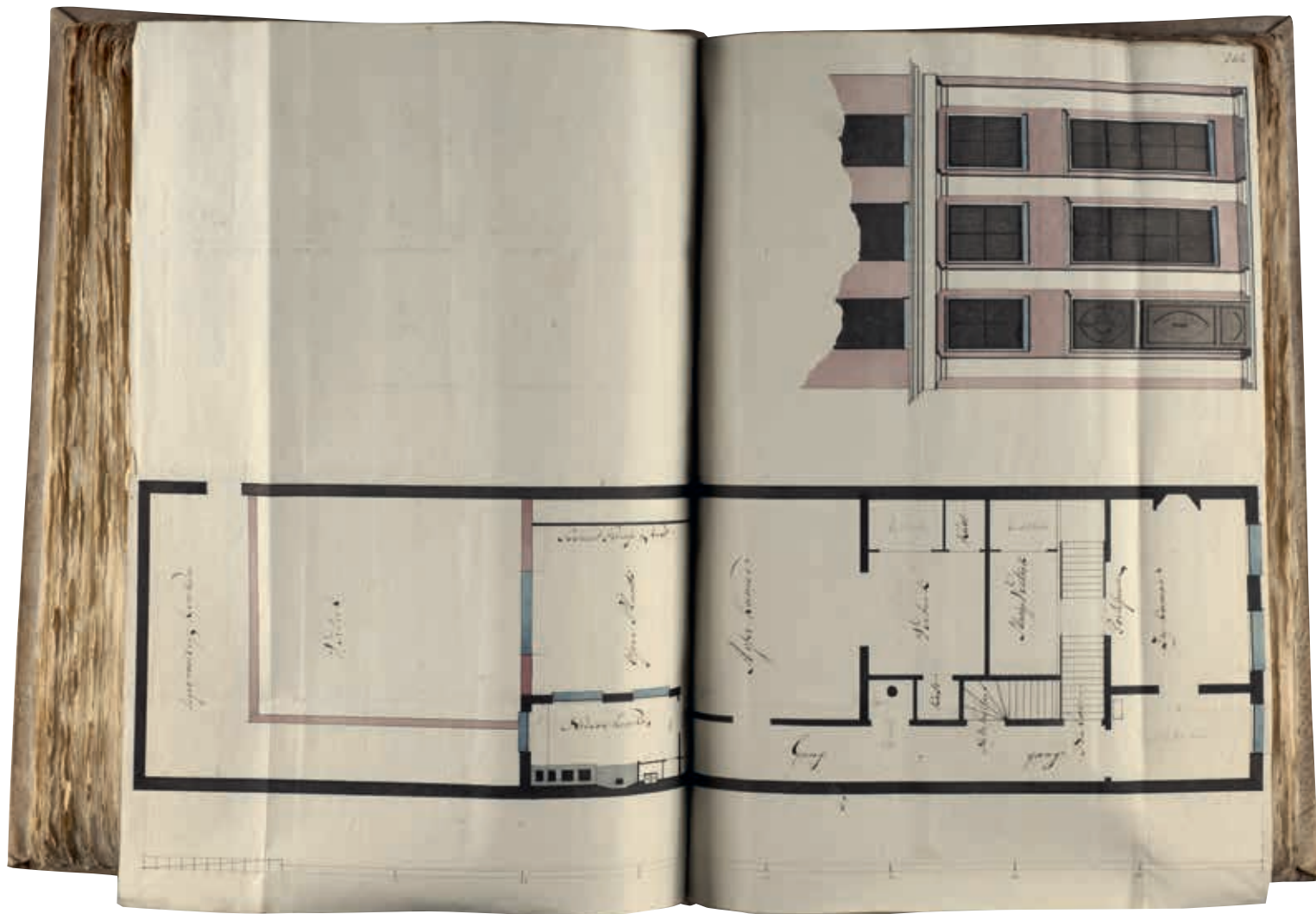
7. Een gangbare weergave van een plattegrond uit Haarlem. Tekening behorend bij het rekest van Jan Schuddeboom om een pakhuis achter zijn huis aan de Raamgracht te mogen afbreken om de grond tot tuin te kunnen inrichten en op de plek van de voormalige binnenplaats een nieuw tuinkamertje te kunnen maken, juli 1806 (Noord-Hollands Archief)

8. De rekesttekeningen zijn nadrukkelijk niet bedoeld als gedetailleerde bouwplannen, maar bevatten alleen die informatie noodzakelijk om een beeld te krijgen van de verzochte wijziging. Dit blijkt onder meer uit de tekening bij het verzoek van Laurens Coppij om het bovendeel van een achterhuis in de Barberasteeg af te mogen nemen en zijwaarts afwaterend af te spannen. Op de tekening is de wijziging van de dakvorm alleen op hoofdlijnen weergegeven, maart 1806 (Erfgoed Leiden en Omstreken)

9. In Leiden is slechts één tekening gesigneerd. De gevelaanzichten behoren bij het verzoek van Jacobus Dionet, timmerman en eigenaar van vier huizen in de Mirakelsteeg en de Zuid Rundersteeg, zijn ondertekend door meester-timmerman Abel Franchimon, maart 1806 (Erfgoed Leiden en Omstreken)

10. Plattegrond en opstand behorend bij het verzoek van aannemer Johannes van Straaten om een door hem aangekocht huis in de Schagchelstraat in Haarlem, in gebruik geweest als garen- en lintfabriek, gedeeltelijk af te breken en te vertimmeren en zo 'tot een goed en veel gereguleerder woonhuis te appropriëren', mei 1811 (Noord-Hollands Archief)

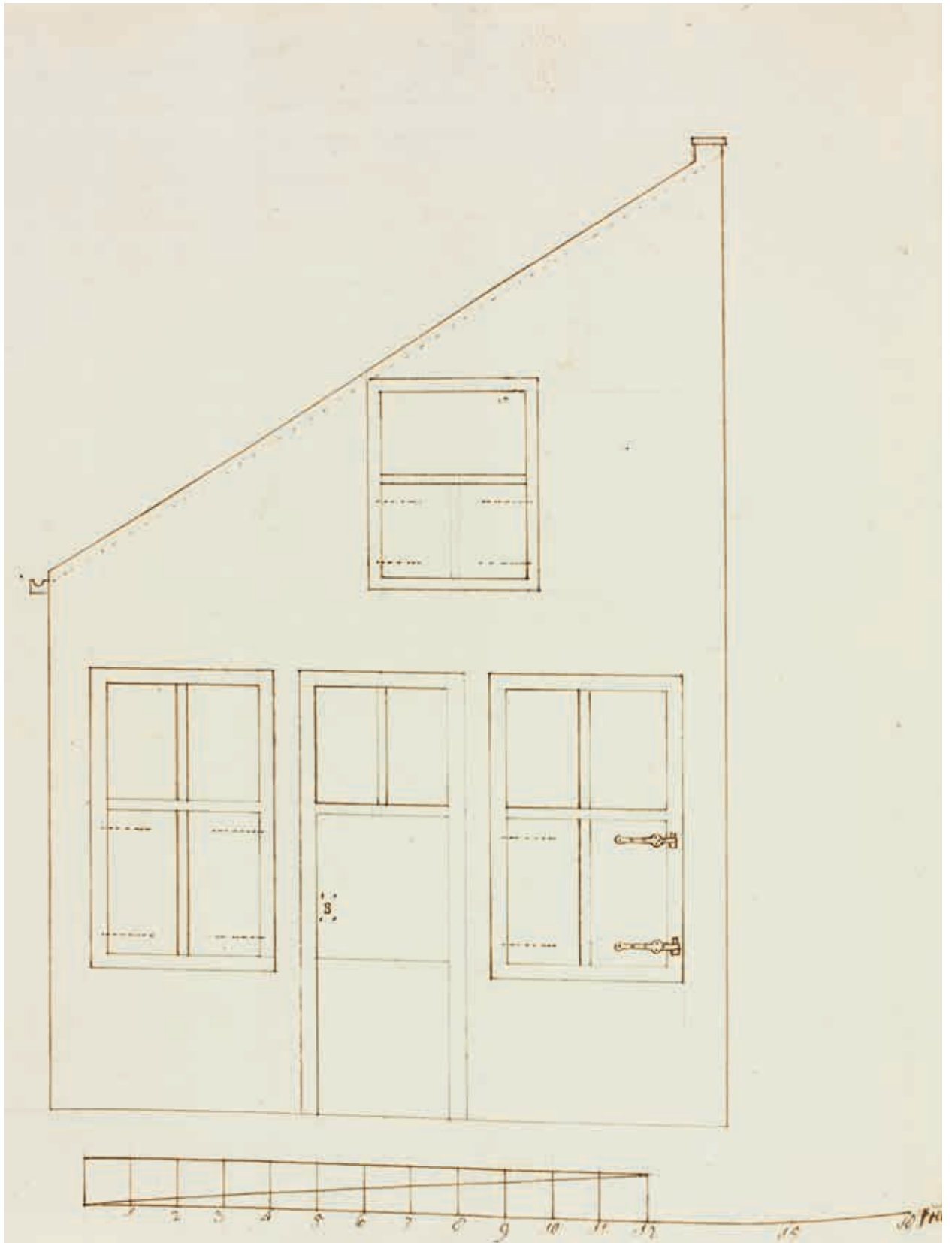
Leiden bezat dit boekje.⁴⁴ Van Straaten zelf, een van de grote bouwers uit het begin van de negentiende eeuw, komt ook verschillende keren in de aanvragen voor, als aanvrager of als ondertekenaar van de bouwtekening (afb. 10). De rekesten bevestigden daarmee het beeld dat timmer- en metselbazen een hoofdrol speelden in de verbouw en afbraak van particuliere gebouwen.

KRIMP EN FUNCTIEWIJZIGING

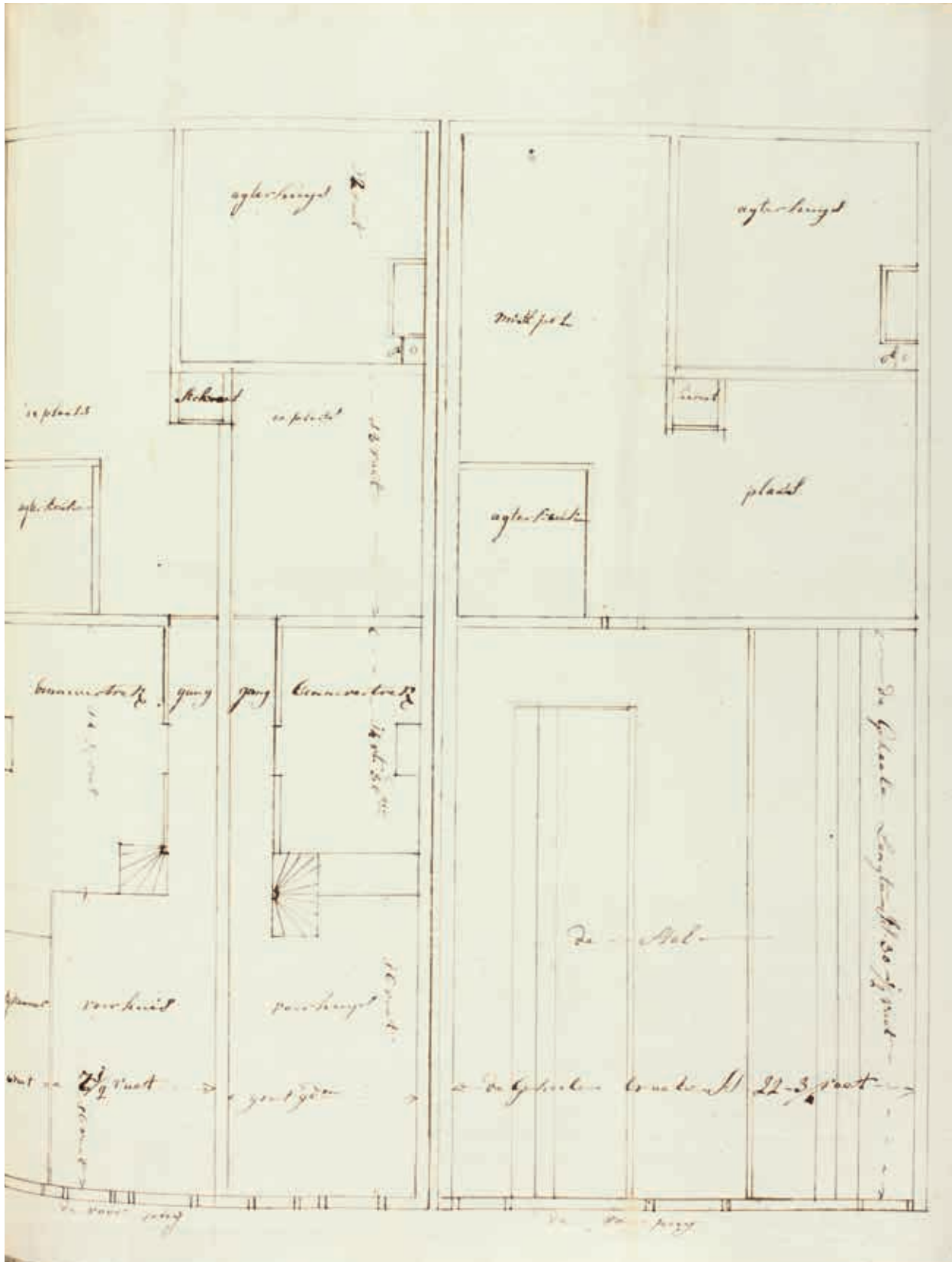
De grondslag van de rekesten in de keuren op afbraak leidt tot een meer divers beeld van de verbouwpraktijk dan alleen het vernieuwen van gevels en interieurs. Opvallend genoeg komen, in tegenstelling tot in Hoorn en Enkhuizen, in Leiden en Haarlem verzoeken tot afbraak van complete panden in verband met leegstand of zware economische omstandigheden weinig voor. Wel werd toestemming gevraagd voor verlaging van panden, een verschijnsel dat typisch is voor perioden van krimp. In Leiden werd de slechte bouwkundige staat van een pand een tiental keer opgevoerd als

argument om de bovenste verdieping te mogen afbreken. Daarbij werd de verdieping in een aantal gevallen voor de helft afgebroken en afgedekt met een zijwaarts afwaterend lessenaarsdak (afb. 11).

In Haarlem hanteerden Huskus en de Kamer voor de verlaging van panden strengere richtlijnen. In oktober 1807 deed metselaar B. van Liemt een verzoek om de bovenste verdieping van zijn pakhuis aan de Turfmarkt te mogen afbreken.⁴⁵ Het dak en het bovenste deel van de muren waren volgens hem zeer oud en slecht, en alleen tegen hoge kosten te repareren. De metselaar had bovendien alleen het onderste deel in gebruik als opslag voor kalk en stenen. Huskus hield de boot echter af. Wanneer iedereen de verdiepingen die hij niet nodig had zomaar zou verlagen, beargumenteerde hij, zou dit een 'miserabel figuur' voor de stad opleveren. Er werden veel meer van dergelijke verzoeken ingediend, maar die werden om dezelfde reden meestal afgewezen. En passant adviseerde hij de Kamer Van Liemt op te dragen de glazen van het pakhuis

11. Gevelaanzicht behorend bij het verzoek van Cornelis van Dam om het bouwvallig geworden bovenste deel van een huis in de Paradijssteeg in Leiden gedeeltelijk af te nemen en afwaterend af te spannen, april 1806 (Erfgoed Leiden en Omstreken)

12. Plattegrond met links de oude en rechts de nieuwe situatie na de voorgestelde verbouwing van twee woonhuizen aan de Nieuwe Beestenmarkt tot koestalling, onderdeel van het verzoek van melkverkoper Jan Dirkse van Poelgeest, mei 1807 (Erfgoed Leiden en Omstreken). Bij het rekest is geen geveltekening toegevoegd

13. Gevelaanzicht behorend bij het verzoek van Alida Suzanna du Pon om het achterdeel van haar huis aan het Pieterskerkhof in Leiden (nu onderdeel van Rapenburg 40) af te breken en tot open plaats of tuin te maken en het voorste deel voor- en achterwaarts afwaterend af te spannen, december 1806 (Erfgoed Leiden en Omstreken). De tekening is de enige gewassen tekening in kleur in het rekestenboek van Leiden

aan de straat dicht te zetten, daar ‘alle aan stukken zijn en van buiten haveloos staat’. Daarmee was de kous af – behoud van een ordentelijk stadsbeeld had prioriteit.

Een andere ingreep die regelmatig terugkomt in de rekesten, zowel zonder als met tekening, is ‘verpakhuiszijing’: het herbestemmen van woonhuizen tot pakhuisen of stallingen. Deze functiewijziging betrof veelal een interne verbouwing, zoals die van de eerder genoemde Maria Burgers (afb. 3). Dit verschijnsel is in de literatuur wel beschreven als ruimtelijk gevolg van de economische of demografische neergang.⁴⁶ De transformatie van woon- tot pakhuis was economisch voordelig, omdat voor een pakhuis minder verponding betaald hoefde te worden. In Haarlem lijken pandeige-

naren vooral van de situatie te hebben geprofiteerd door huizen te wijzigen in pakhuisen voor hun nering, bijvoorbeeld als bakker, spekslager of schilder.⁴⁷ Ook zien we verzoeken voor herbestemming tot smederij, schoollokaal met speelplaats of koetshuis en paardenstal voor gasten, zoals in het geval van logement het Gulden Vlies aan de Grote Markt.⁴⁸ In Leiden vallen drie rekesten voor transformatie tot koeienstal op.⁴⁹ Op een tekening behorend bij het verzoek van melkverkoper Jan Dirkse van Poelgeest is te zien hoe hij twee huizen op de Westdwars- of IJzerengracht (nu de Nieuwe Beestenmarkt) wilde veranderen in een koeienstal (afb. 12). De trap, binnenwanden en haardsteden maakten plaats voor een open stalruimte, met

achter op de plaats plek voor een mestvaalt of -put. Veeboeren waren geen vreemd verschijnsel in vroegmoderne steden. Voor de verkoop van verse melk waren korte afstanden tussen verkoper en klant essentieel en ook werden koeien gehouden voor de slacht. Bij een telling in 1867 bleken er 33 veehouders in de Delftse binnenstad te wonen, die samen meer dan vijfhonderd koeien bezaten.⁵⁰ In een krimpende stad als Leiden kan de vestiging van koeienstallen ook duiden op ruralisering, maar voor melkverkoper Van Poelgeest zal bij zijn verbouwingsplan vermoedelijk vooral de nabijheid van de Beestenmarkt een rol hebben gespeeld.

ACHTERHUIS EN TUIN

De meeste verzoeken betreffen wijzigingen aan de achterkant van huizen en erven. Aanvragen voor afbraak variëren van een compleet huis of pakhuis op een achterliggend perceel, tot een achterkeuken of achtervertrek. Dat gebeurde om de vrijgekomen grond te kunnen 'appropriëren' tot erf, plaats of tuin. Een voorbeeld is het rekest van Alida Suzanna du Pon (1750-1807), weduwe van de Amsterdamse koopman Henricus Voster. In december 1806 kreeg zij toestemming om het achterdeel van een door haar aangekocht huis aan het Pieterskerkhof in Leiden af te breken en 'tot open plaats of thuin' te maken. Ook verzocht zij het voorste deel van het huis 'conform de daar van over te leggen tekening voor- en agterwaards afwaterende af [te] spannen' (afb. 13).⁵¹ De bijgevoegde rekesttekening is opvallend, omdat het de enige gewassen tekening in kleur is uit het Leidse rekestenboek. Het kleurgebruik komt volgens de achttiende-eeuwse conventie overeen met de kleur van het bouw materiaal: roze voor metselwerk, blauw voor hardsteen en groen voor de verf van de deur.⁵²

Het pand aan het Pieterskerkhof werd tussen 1645 en 1651 gebouwd in opdracht van de toenmalige burgemeester van Leiden mr. Gerard van Hoogeveen, vermoedelijk naar ontwerp van Arent van 's-Gravesande.⁵³ Du Pon kocht het in 1806 van de erven van Van Hoogeveen om het te kunnen samenvoegen met het eveneens door haar gekochte buurperceel Rapenburg 40.⁵⁴ De oorspronkelijke gevel van het zeventiende-eeuwse woonhuis is afgebeeld op een gravure van Abraham Rademaker (afb. 14). De rekesttekening laat zien dat Du Pon de bovenverdieping van het pand wilde wegbreken, terwijl de onderste bouwlaag bleef staan. Het verzoek om het voorste deel van het huis voor- en achterwaarts afwaterend af te spannen duidde waarschijnlijk op een verlaging van de kap, of op het aanbrengen van een nieuw dak na afbraak van de verdieping. Op de tekening is in grijs een dakvlak ingetekend. Het hardstenen deurkozijn, daterend uit de bouw tijd, bleef bij de verbouwing behouden, terwijl de vier oorspronkelijke vensters veranderden in blindnissen.⁵⁵ Ook aan de westkant van het Rapenburg maak-

ten pandeigenaren gebruik van de mogelijkheid om percelen aan de Doelengracht op te kopen en hun tuinen te vergroten en stallingen of koetshuizen te bouwen.⁵⁶ De rekestten bevestigen dat een dergelijke ingreep gangbaar was, niet alleen aan het Rapenburg en de Breestraat, maar ook elders in de stad. Het merendeel van de verzoekschriften voor gedeeltelijke afbraak en herbesteding tot erf of tuin had betrekking op panden aan hoofdstraten: Oude Vest, Korte Langegracht, Haarlemmerstraat, Hooigracht en Hoggewoerd, Rapenburg en Breestraat.

Ook in Haarlem was afbraak aan de achterzijde ten behoeve van erf of tuin de meest verzochte ingreep. Zo vroeg de eerder genoemde Gijsbert André Vermeulen na aankoop van Kruisstraat 45 om de vroeg achttiende-eeuwse orangerie in de tuin te mogen afbreken, niet omdat deze bouwvallig was, 'maar om de tuijn die agter het huijs is gelegen (...) met de ledige grond te vergrooten', aldus het kritische inspectierapport van Huskus.⁵⁷ Vermeulen liet ook het kleinere buurpand ten zuiden van het herenhuis grotendeels afbreken, om meer licht te krijgen op de trap en in de vertrekken van zijn gemoderniseerde woonhuis. Om het erf aan de straatzijde af te sluiten liet hij een muur plaatsen, voorzien van een deurkozijn en twee lichten met draadstaal, 'het welk een goed figuur aan den weg zal opleveren' (afb. 15 en 16).⁵⁸

De rekestten geven ook aanwijzingen over de invulling van de particuliere erven en tuinen. Een aantal aanvragers verzocht expliciet om de aanleg van een bleekveldje op de leeggekomen grond. Er zijn ook aanwijzingen voor siertuinen. Zo sprak A.J. Bongardt de wens uit om de 'grootte bestraaete oopen plaats' achter zijn huis om te vormen tot een tuin. Om het plantsoen 'eenige smaak van aanleg' te kunnen geven vroeg hij het pakhuisje aan de achterkant van de plaats te mogen afbreken.⁵⁹ Interessant is ook het verzoek van stukadoor Jean Joseph Martin uit juni 1806.⁶⁰ Martin was op dat moment bezig met het stucwerk voor de nieuwbouw van Huis Barnaart aan de Nieuwe Gracht. Vermoedelijk had hij meer ruimte nodig voor zijn opdrachten, want in 1806 kocht hij een voormalige herberg in de Job Baltenpoort of Baltuspoort, in de buurt van zijn eigen woonhuis aan de oostzijde van de Jansstraat. Martin wilde twee kamers gebruiken voor 'zijn affaire (...) tot het gieten en klaarmaken van beelden, rosetten, en andere sieraden van stucadoorswerk', maar verzocht de Kamer ook om een deel van de speel- of danskamer te mogen amoveren, om zijn tuin te kunnen vergroten, en een deel van de kamer tot tuinkamertje te verbouwen. De aankoop bood zo ook de mogelijkheid om extra buitenruimte te creëren (zie ook afb. 7).

De gedeeltelijke afbraak en vergroting van erf en tuin zorgden voor een vergroening van de stedelijke ruimte. Werden in de zeventiende eeuw in Haarlem en Lei-

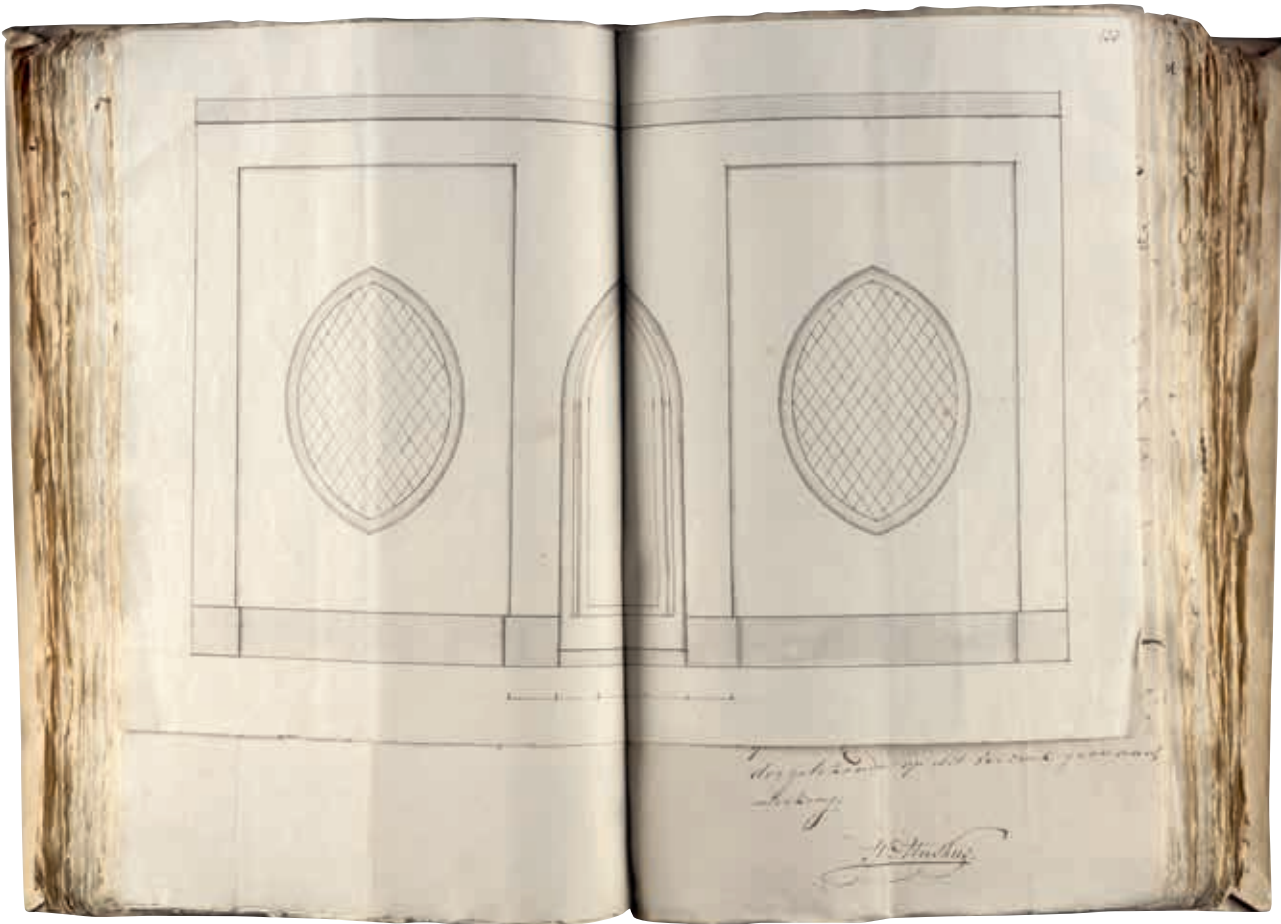

14. Abraham Rademaker, Gezicht op het Gravensteen (rechts) aan het Pieterskerkhof, met links daarvan het woonhuis van Gerard van Hoogevenen uit 1651, dat Du Pon in november 1806 aankocht om gedeeltelijk af te breken (Erfgoed Leiden en Omstreken)

den lege ruimten en kloosterterreinen zo veel mogelijk verkaveld, nu boden leegstand en lage huizenprijzen meer welgestelde burgers de mogelijkheid om buurpanden en -percelen aan te kopen. Zo konden zij hun woning en erf vergroten of vergroenen, voor praktisch nut of voor de aanleg van een siertuin, al dan niet met tuinkamer of zomerhuisje. Een aantal zelfstandige straten, waaronder de Middelstegracht in Leiden, kreeg hierdoor het karakter van een achterstraat; een flink deel van de woningvoorraad maakte plaats voor tuinmuren of stallingen.⁶¹ Een vergelijkbaar ruimtelijk patroon in perioden van krimp is bekend uit Brugge, de Zeeuwse steden en Enkhuizen.⁶²

De rekesten laten zien dat achterhuis, achtervertrek, pakhuis of werkhuis werd gesloopt voor een vergro-

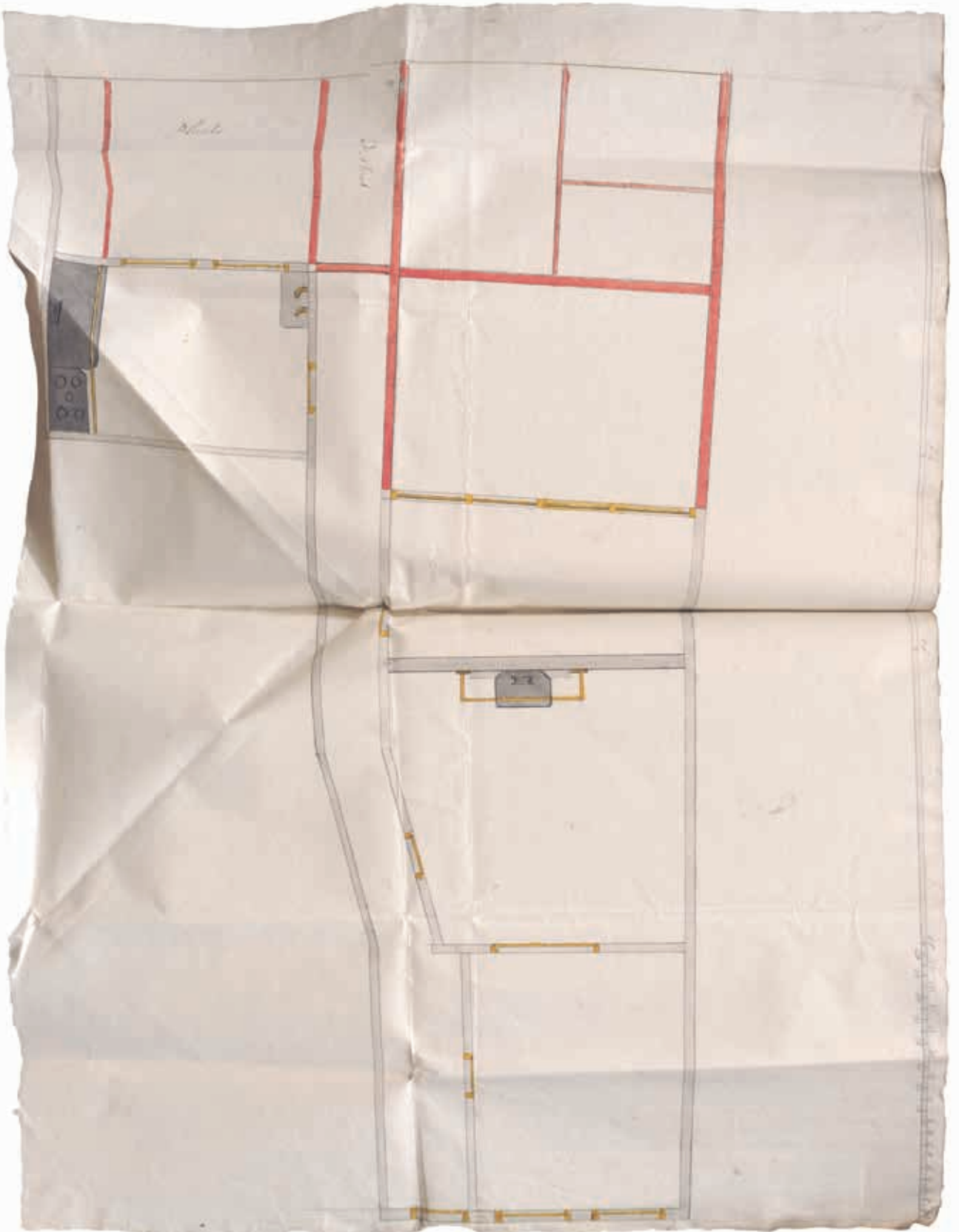
ting van de tuin, vaak met het argument dat dit bouwvallig was geworden of overbodig omdat het huis al groot genoeg was. Afbraak van een achtervertrek bood bovendien meer 'licht en lucht'. De aanwezigheid van een tuin werd nadrukkelijk gezien als verbetering. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het verzoek van de Haarlemse timmerman en sloper Hendrik van Geenhuizen om een door hem aangekocht pand in de Damstraat, voorheen in gebruik als weverij en garentwijnderij, te vertimmeren tot aanzienlijk woonhuis.⁶³ Onderdeel van de verbouwing was de afbraak van een groot vertrek aan de achterzijde van het huis om de grond in een 'wel aangelegde tuijn' te kunnen veranderen, 'en aldus het geheele gebouw alzints te verbeteren' (afb.17). De waardering voor dit soort voorname woonhuizen met

15. Rekesttekening van de 'welstandige muur' die Gijsbert André Vermeulen aan de straat ten zuiden van het door hem aangekochte monumentale woonhuis Kruisstraat 45 liet plaatsen, augustus 1807 (Noord-Hollands Archief)

16. De muur voor het gedeeltelijk vrijgekomen erf van Kruisstraat 47, conform de tekening uit 1807. De deur bood toegang tot de daarachter gelegen binnenplaats, dienstvertrekken en tuin van Kruisstraat 45, ca. 1910 (afgebroken) (Berend Zweers, Noord-Hollands Archief/Historische Vereniging Haarlem)

17. Plattegrond behorend bij het verzoek van Hendrik van Geenhuizen om een door hem aangekocht pand in de Damstraat te vertimmeren tot aanzienlijk woonhuis. In rood de af te breken achtervertrekken, die moesten veranderen in een 'wel aangelegde tuijn', oktober 1807 (NHA)

tuin spreekt ook uit verkoopadvertenties uit Leiden rond 1800. Esther Starckenburg wees erop dat in advertenties voor huizen aan de Hooigracht onder meer de 'spatieuse tuin' achter het huis '[...] bevorens geweest zynde diverse erven' (1791) en een 'extra ruimte en fraaije tuin [...] een uitgang hebbende op de Middelste-gracht' (1810) werden aangeprezen.⁶⁴

De ingrepen uit de rekestten laten daarmee mogelijk de overgang zien van de achttiende-eeuwse naar de negentiende-eeuwse woonhuisplattegrond, waarin het achterhuis een uitzondering werd.⁶⁵ De ingrepen passen eveneens bij de achttiende-eeuwse ontwikkeling om meer licht in huis te brengen en bij de groeiende populariteit van de tuin en het tuinieren onder de middenklasse.⁶⁶ De Britse landschapshistoricus en -architect Todd Longstaff-Gowan beschreef eerder hoe in Londen de privétuin vanaf het eind van de eeuw steeds verder aan belang won als een besloten plek voor comfort, recreatie en representatie voor de familie: *rus in urbe*.⁶⁷ In Nederland is het onderzoek naar erf en tuin in de stad rond 1800 nog in ontwikkeling.⁶⁸ Verder onderzoek moet uitwijzen of 'rural urbanism' en de groeiende populariteit van een tuin en het tuinieren inderdaad een rol speelden bij de herontwikkeling van achterhuis, erf en tuin in Haarlem en Leiden.⁶⁹

EEN LEVENDIGE BOUWPRAKTIJK

In dit artikel is een serie rekesttekeningen uit Leiden en Haarlem uit het begin van de negentiende eeuw onderzocht om een gedetailleerder beeld te krijgen van de particuliere (ver)bouwpraktijk rond 1800. Het bronnenmateriaal laat zien dat in beide steden niet alleen leegstand en afbraak, maar ook functiewijziging, 'ver-

timmering tot verbetering' en vergroening een essentieel onderdeel waren van de herinrichting van de stedelijke woonomgeving. Inspelend op de situatie op de huizenmarkt en de ruimte in de stad richtten pandeigenaren en ambachtsbazen zich niet alleen op het opkopen van huizen en 'slooperijtjes', maar hielden ze zich ook bezig met de transformatie van huizen tot pakhuizen en koeienstallen of de verbouwing van (al dan niet vervallen) huizen en werkhuizen tot aangename woonhuizen met 'spatieuse' tuinen en meer 'licht en lucht' door de afbraak van achterhuizen. De demografische en economische verschuivingen leidden dus niet tot stilstand, maar genereerden een eigen levendige bouwpraktijk waarin leegstand en afbraak het mogelijk maakten om te voldoen aan de woonwensen van de burgerij. Het corpus van rekestten en tekeningen roept allerlei vervolgvragen op over de transformatie van de steden. Hoe verhield de verbouwpraktijk zich tot de eveneens levendige sloopeconomie en de verkoop van afbraakmateriaal? Welke panden bleven behouden of werden vernieuwd en waar vielen de gaten? Kwamen de afbraak van de achterhuizen en de vergroening hoofdzakelijk voort uit veranderende woonwensen, of was sloop voor pandeigenaren ook een kostenbesparing of verdienmodel? Tuinen en (tuin)muren waren een wezenlijk onderdeel van de wooncultuur en het aanzien van de steden. Niet alleen de particuliere bouwpraktijk en de ontwikkeling van de woonhuisplattegrond, maar ook de tuin en het tuinieren in de stad rond 1800 vragen daarom meer aandacht. De demografische en economische verschuivingen stimuleerden een nieuwe constructie van de stad die uitnodigt tot verder onderzoek.

NOTEN

- 1 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), 0501A, Stadsarchief van Leiden SA II (1574-1816), inv.nr. 5309: Aan de Raad gerichte requesten, ter afdoening doorgezonden naar de Kamer van Fabricage, 1806-1807, rekest van Izaak La Lau Joh. zoon, 7 april 1807. De Dwarsherensteeg en Commandarijsteeg zijn tegenwoordig de Scheepmakerssteeg.
- 2 Zie onder meer C.P. Krabbe, *Ambacht, kunst, wetenschap. De bevordering van de bouwkunst in Nederland, 1775-1880*, Zwolle 1998, 20; F.H. Schmidt, 'Het architectenloze tijdperk. Ambachtslieden en amateurs in de achttiende eeuw', *Bulletin KNOB* 104 (2005) 5, 138-161; F.H. Schmidt, *Passion and Control. Dutch Architectural Culture of the Eighteenth Century*, Farnham/Burlington 2016, 10-52; M. Prak, 'The Market for Architecture in Holland 1500-1815', in: L. Cruz en J. Mokyr (red.), *The Birth of Modern Europe. Culture and Economy 1400-1800. Essays in honor of Jan de Vries*, Leiden 2010, 35-59.
- 3 F.H. Schmidt, *Paleizen voor prinsen en burgers. Architectuur in Nederland in de achttiende eeuw*, Zwolle 2006, 22. Zie ook Schmidt 2016 (noot 2).
- 4 Schmidt 2006 (noot 3), 19-20.
- 5 R. Meischke e.a., *Huizen in Nederland. Friesland en Noord-Holland. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle/Amsterdam 1993, 95-96; R. Meischke e.a., *Huizen in Nederland. Zeeland en Zuid-Holland. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*, Zwolle 1997, 141; C.W. Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld, 1600-1900*, Zwolle 2001, 261 en 343; T.H. von der Dunk, *Een Hollands heiligdom. De moeizame architectonische eenwording van Nederland*, Amsterdam 2007, 305.
- 6 Krabbe 1998 (noot 2), 20.
- 7 R. Rutte, 'Themanummer krimp in de stad', *Bulletin KNOB* 115 (2016) 4, 175. Zie ook R. Stenvert, 'Enkhuizen. Morphologie einer schrumpfenden vormodernen Stadt', in: *Hausbau in Holland. Baugeschichte und Stadtentwicklung* (Jahrbuch für Hausforschung 61), Marburg 2010, 215-240.
- 8 Zie bijvoorbeeld R.J. de Vries, *Enkhuizen 1650-1850. Bloei en achteruitgang van een Zuiderzeestad*, Amsterdam 1987; Stenvert 2010 (noot 7) en K. van der Wiel, 'Huizen in overvloed (1670-1820)', in: K. van der Wiel, *Leidse wevershuisjes. Het wisselende lot van de 17de-eeuwse Leidse arbeiderswoningen*, Leiden (derde en vermeerderde druk) 2018, 75-90.
- 9 Schmidt 2005 (noot 2); Prak 2010 (noot 2), in het bijzonder 44-45; B. Horemans, 'Een historische werf. De premoderne bouwsector als verwaarloosd onder-

- zoeksdomen', *Stadsgeschiedenis* 9 (2014) 1, 71-82; H. Deneweth, 'Renovating early modern Leiden. New perspectives on the building trades', in: I. Wouters e.a., *Building Knowledge, Constructing Histories. Proceedings of the Sixth International Congress on Construction History (6ICCH), Brussels, Belgium, 9-13 July 2018*, Boca Raton/Londen/New York 2018, 537-545.
- 10 Tot op heden is in Nederland nog weinig onderzoek gedaan naar dit type tekeningen. Elseke Gerritsen besteedt in haar dissertatie over zeventiende-eeuwse architectuurtekeningen kort aandacht aan rekesten. Het merendeel van de bewaard gebleven rekesten bleek echter achttiende-eeuws en viel buiten haar onderzoek. In het onderzoek van Eva Röell naar achttiende-eeuwse architectuurtekeningen in de Republiek zijn andere accenten gelegd en worden rekesttekeningen niet als casestudy onderzocht. Zie: E. Gerritsen, *Zeventiende-eeuwse architectuurtekeningen. De tekening in de ontwerp- en bouwpraktijk in de Nederlandse Republiek*, Zwolle 2006; E. Röell, *Tekenen ter verlichting. Architectuurtekeningen in de achttiende-eeuwse Republiek*, Utrecht 2010. Ook in het huizenonderzoek en bouwhistorisch onderzoek naar woonhuizen uit de lange achttiende eeuw is weinig gebruik gemaakt van rekesttekeningen als bron. Niels Prak merkt in zijn publicatie *Het Nederlandse woonhuis van 1800 tot 1940* (Delft 1991) op dat het hem ondanks vele pogingen niet is gelukt genoeg materiaal te vinden uit de periode 1800-1855 (IX). De bronnen voor de eerste helft van de negentiende eeuw karakteriseert hij als schaars en weinig informatief (3). De periode 1800-1855 blijft daardoor in deze publicatie onderbelicht. In België is meer onderzoek gedaan. Midden jaren tachtig vond onder redactie van Rutger Tijs een inventarisatie plaats van architectuurtekeningen in de gemeentelijke archieven in België, zie R. Tijs (red.), *Architectuurtekeningen uit de historische steden van België/Dessins architecturaux des villes historiques de Belgique*, [Tongeren 1985]. Onder meer in Gent, Brugge en Mechelen bestond al voor 1800 de verplichting om een bouwplan of geveltekening mee te zenden bij een bouw-aanvraag. In Antwerpen werd in 1801 de aanvraag van een vergunning voor het herstel of uitwendig wijzigen van panden daadwerkelijk verplicht. In de Scheldestad is vanaf dat moment een groeiend aantal bouwaanvragen, vergezeld van een bouwplan bewaard. Zie Tijs 1985, 38-39.
- 11 Zie voor een overzicht: 'Klapper op de (ver)bouwtekeningen in het stadsarchief 1744-1813' op de studiezaal van het Noord-Hollands Archief (NHA).
- 12 NHA, 3993, Stadsbestuur van Haarlem 1573-1813, inv.nr. 175-197: Originale en authentieke stukken, ingekomen stukken met chronologische inhoudsopgave 1800-1810.
- 13 ELO, 0501A, Stadsarchief van Leiden SA II (1574-1816), inv.nr. 5309: Aan de Raad gerichte verzoeken, ter afdoening doorgezonden naar de Kamer van Fabricage, 1806-1807.
- 14 De inspectierapporten zijn toegevoegd aan de rekesten en rekesttekeningen (noot 12). Voor de beschikkingen van de Kamer van Fabricage zie: NHA, 3993, Stadsbestuur van Haarlem 1573-1813, inv.nr. 8138 en 8139-8146: Notulen van het Comité en de Kamer van Fabricage 1795-1810.
- 15 ELO, 0501A, Stadsarchief van Leiden SA II (1574-1816), inv.nr. 585: Register van beschikkingen van de Raad op verzoeken, 1806-1808.
- 16 Gerritsen 2006 (noot 10), 13; E. Röell, "Altoos met ijver geteekent en bewaart". Architectuurtekeningen van Matthias Soiron (1748-1834) als historische bron', *Bulletin KNOB* 104 (2005) 5, 179; Röell 2010 (noot 10), 14. Beide auteurs merken op dat in vrijwel alle archieven ontwerp- en uitvoeringstekeningen gescheiden van hun schriftelijke bronnen worden bewaard, waardoor de relatie tussen vorm en functie van een tekening vaak moeilijk te achterhalen is en soms zelfs onduidelijk is welk gebouw is afgebeeld.
- 17 Voor het onderzoek naar Hoorn en Enkhuizen zie M. Walda, "Daar het amoveren van gebouwen in deze dagen zo algemeen is". Het stedelijk beleid inzake krimp in Hoorn en Enkhuizen in de lange achttiende eeuw', *Bulletin KNOB* 115 (2016) 4, 192-211.
- 18 R. Meischke en H.J. Zantkuijl, 'Een tekenboekje uit 1812 en 19de-eeuwse huisplattegronden', *Bulletin KNOB* 105 (2006) 1-2, 22.
- 19 Zie bijvoorbeeld: R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden, de geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 2 1574-1795*, Leiden 2003, 40; K. Walle, 'Tussen uitzichtloosheid en verwoesting. Leiden aan de vooravond van de buskruitramp', in: A. Ponsen en E.T. van der Vlist, *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden*, Leiden 2007, 23-31, 31.
- 20 H.D. Tjalsma, 'Een karakterisering van Leiden in 1749', in: H.A. Diederiks, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma, *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*, Hilversum 1985, 17-44, 23. In Haarlem werden bij de herziening van de verponding in 1732 7.963 huizen opgegeven, zie: Regionaal Archief Alkmaar, 0001, Archief van de gemeente Alkmaar 1325-1815, inv.nr. 2894: Staat van het getal der huizen en gebouwen in Zuid- en Noord-Holland in 1632 en 1732. Het aantal van 6.750 huizen in 1807 is een schatting gebaseerd op de opmerking van Messing dat tussen 1734 en 1807 in Haarlem 1.214 percelen werden gesloopt. F.A.M. Messing, *Werken en leven in Haarlem (1850-1914). Een sociaal-econ-*
- omische geschiedenis van de stad*, Amsterdam 1972, 2.
- 21 J.E. Abrahamse en R. Rutte (red.), *Atlas van de verstedelijking in Nederland. 1000 jaar ruimtelijke ontwikkeling*, Bussum 2014, 186, 194-195; G. Medema, *Achter de façade van de Hollandse stad. Het stedelijk bouwbedrijf in de achttiende eeuw*, Nijmegen 2011, 32.
- 22 Voor de inwoneraantallen van Leiden bestaan veel verschillende schattingen en getallen. In dit artikel is de meest recente publicatie onder redactie van R.C.J. van Maanen uit 2003-2004 als richtlijn gekozen. Van Maanen dateert het hoogtepunt rond 1675 met 55.000 inwoners. In 1795 zou de stad 31.000 inwoners tellen: Van Maanen 2003 (noot 19), 43-45. Het dieptepunt werd bereikt in 1815 met ruim 28.000 inwoners: R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 3 1795-1896*, Leiden 2004, 17.
- 23 P. Lourens en J. Lucassen, *Inwoneraantallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800*, Amsterdam 1997, 62; Messing 1972 (noot 20) 2.
- 24 NHA, 3993, inv.nr. 178, v.a. folio 213: Memorie en opgaave aan het Comité van Fabricage, wegens het benodigde werk tot onderhouding en reparatie aan dezer stadsgebouwen en straten, mitsgaders het daar voor in het werk houden van genoegzaam werkvolk voor het jaar 1801, 26 februari 1801.
- 25 G.H. Kurtz, *Beknopte geschiedenis van Haarlem*, Haarlem 1946, 47.
- 26 Van Maanen 2003 (noot 19), 38; Van der Wiel 2018 (noot 8), 76. Zie ook Deneweth 2018 (noot 9).
- 27 NHA, 3993, inv.nr. 191: Ingekomen verzoeken van Gijsbert André Vermeulen, 13 augustus 1807 en 15 oktober 1807; G.H. Kurtz, 'Twee oude patriciërshuizen in de Kruisstraat. Kruisstraat 45 en 51', *Jaarboek Haerlem* 1961, Haarlem 1962, 112-143, 138. Volgens het transportregister vond de overdracht van de drie huizen (wijk 6, nr. 171-173) aan de Kruisstraat plaats op 7 oktober 1807, zie Kurtz 1962, 138. Het rekest van 13 augustus 1807, ondertekend door Vermeulen zelf, vermeldt echter dat hij 'in de zomer eigenaar geworden is van zeker dubbel huis en erve in de Kruisstraat, benevens een stal en koetshuis achter hetzelfde uitkomende in de St. Pieterstraat', waarbij hij verzoekt een deel van het belendende kleine perceel (wijk 6, n. 173) ten zuiden van het grote huis af te breken.
- 28 Al in 1528 verordende het stedelijk bestuur van Amsterdam dat niemand 'ennighe tijmmeragiën moghen toelagen noch beghinnen' zonder toestemming van de fabrieksmeester en rooi-meesters. Ook in Den Haag, Leiden en Rotterdam bestond vanaf de zeventiende eeuw de verplichting tot toestemming voor nieuw- of verbouw, zie J.C. Breen, 'De verordeningen op het bouwen te Amsterdam vóór de negentiende eeuw', *Jaarboek Amstelodamum* 6 (1908), 109-148, 115; A. de Klerk, *Bouwen aan de*

- Hofstad. De geschiedenis van het bouwtoezicht in Den Haag 1250-1900 in sociaal en cultureel perspectief*, Delft 1998, 66; Gerritsen 2006 (noot 10), 73 en 269, n. 241 en n. 242.
- 29 Medema 2011 (noot 21), 183-186; G. Steenmeijer, *Tot cieraet ende aensien deser stede. Arent van 's-Gravesande (ca. 1610-1662), architect en ingenieur*, Leiden 2005, 67-68.
- 30 Zie voor de ontwikkeling van stedelijke regulering en de groeiende invloed van stedelijke besturen op particulier vastgoed T.R. Slater en S.M.G. Pinto, 'Building regulations and urban form. An introduction', 10-11 en in het bijzonder H. Deneweth, 'Building regulations and urban development in Antwerp and Bruges, 1200-1700', 115-138, beide in: T.R. Slater en S.M.G. Pinto (red.), *Building Regulations and Urban Form 1200-1900*, Abingdon/New York 2018.
- 31 Medema 2011 (noot 21); zie ook Walda 2016 (noot 17), v.a. 201.
- 32 Van der Wiel 2018 (noot 8), 85-86.
- 33 K. van der Wiel, *Op zoek naar huis, straat of buurt. Handleiding voor historisch huizenonderzoek*, Hilversum 2000, 49.
- 34 NHA, 2166 Stadspublicaties van het Stadsbestuur van Haarlem, inv.nr. 608: Advertentie: ordonnantie op het vragen van een vergunning voor het afbreken van huizen, de formaliteiten bij het aan de stad laten van huizen om geen verponding meer te hoeven betalen en bij verzoeken om vrijstelling van de 100ste penning voor leegstaande huizen, 25 mei 1751.
- 35 ELO, 0501 A, Stadsarchief van Leiden SA II (1574-1816), inv.nr. 36: Aflezingsboeken 2B 16 februari 1764-1771: Waarschouwing, Geen Huyzen of Erven aan te trekken, of af te breeken, als met consent, 30 november 1769.
- 36 NHA, 2166 Stadspublicaties van het Stadsbestuur van Haarlem, inv.nr. 744: Publicatie tegen het amoveren van Huizen, of gedeeltens derzelven zonder voorgaand consent en permissie van den Heeren Regeerende Burgemeesteren, 1 juni 1785; ELO, 0501A, Stadsarchief van Leiden SA II (1574-1816), inv.nr. 539: Aflezingsboeken 2O. 25 juli 1804-28 april 1806. Keur op het af- en uitbreken van huizen, 6 augustus 1805; NHA, 2166, Stadspublicaties van het Stadsbestuur van Haarlem, inv.nr. 847 september 1801-februari 1811: Publicatie tegen het amoveren en uitbreken van huizen en gebouwen, nr. 98, 15 augustus 1806.
- 37 Gerritsen 2006 (noot 10), 75.
- 38 NHA, 3993, inv.nr. 188: Ingekomen verzoek van Maria Burgers, 13 februari 1806, inspectierapport H. Huskus 20 februari 1806.
- 39 Breen 1908 (noot 28), 148.
- 40 Röell 2010 (noot 10), 76.
- 41 Zie voor De Gijselaar, Van Heukelom en Barnaart onder meer: W. Downer, 'Het huis Rapenburg 65, zijn eigenaren en bewoners', *Leids Jaarboekje* 1960, 116-140; E.H. de Jong, 'Uit het laken in de toga. De familie Van Heukelom in Leiden (± 1690-1900)', *Leids Jaarboekje* 90 (1998), 59-90; S. Bakker, *Het Huis Barnaart te Haarlem 1803-1808*, Haarlem 1991.
- 42 Gerritsen 2006 (noot 10), 75-76; E. de Jong, 'Eenvoudige Grootheid'. Architectuur in Nederland 1765-1800', in: F. Grijzenhout en C. van Tuyl van Serooskerken (red.), *Edele eenvoud. Neo-classicisme in Nederland 1765-1800*, Zwolle 1989, 45-71.
- 43 NHA, 3993, inv.nr. 189: Ingekomen verzoek van Lucas van Sandvoort, 10 juli 1806.
- 44 Meischke en Zantkuijl 2006 (noot 18), 22. De volledige titel van het lesboekje is *Gronden en Afbeeldingen van eenige Gebouwen en derzelver Binnenwerken, volgens de nieuwste wijzen, geteekend, en in 't koper gebragt, door J. van Straaten; Ten dienste van werkbazen, en in het bijzonder tot voorbeelden voor de jeugd, welke zich op de bouwkunde toelegt. Te Haarlem, voor rekening van J. van Straaten, 1812.*
- 45 NHA, 3993, inv.nr. 191: Ingekomen verzoek van B. van Liemt en inspectierapport H. Huskus, 29 oktober en 3 november 1807.
- 46 Van der Wiel 2018 (noot 8), 76; Stenvert 2010 (noot 7), 235.
- 47 NHA, 3993, inv.nr. 189-191: Ingezonden verzoeken van Jan de Vries, Barent Wunnink en Cornelis Schouten, 29 december 1806, 12 februari 1807 en 25 december 1807.
- 48 NHA, 3993, inv.nr. 188-189: Ingezonden verzoeken van Dirk Diemel, Dirk Hendrik Ohlmeijer en Cornelis Hoffers, 10 april, 12 juni en 13 november 1806.
- 49 ELO, 0501A, inv.nr. 5309: Rekest van Jan Peltenburg Corneliszoon, Matteus van Nierop en Jan Dirkse van Poelgeest, 13 mei 1806, 23 oktober 1806 en 21 mei 1807.
- 50 K. van der Wiel, 'Koeien melken aan de gracht. Delft kende eeuwenlang tientallen stadsboeren binnen de vesten', *Delft* (zomer 2015), 15.
- 51 ELO, 0501A, inv.nr. 5309: Rekest van Alida Suzanna du Pon, 2 december 1806; ELO, 0501A, inv.nr. 585: Beschikking van de Raad op het rekest van weduwe Henricus Voster, 12 december 1806, folio 58 en 59.
- 52 Röell 2010 (noot 10), 88, 97 en 129.
- 53 Steenmeijer 2005 (noot 29), 244-245.
- 54 Th. H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock, A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van de Leidse gracht. Deel v: 's Gravensteyn*, Leiden 1990, 272, 325-326.
- 55 Het verzoek van Du Pon om het voorste deel van het huis aan het Pieterskerkhof voor- en achterwaarts afwaterend af te spannen, doet vermoeden dat aanvankelijk (een deel van) het dak behouden bleef. Du Pon overleed in 1807, enkele maanden na de toestemming voor de gedeeltelijke afbraak. In het Rapenburg-onderzoek wordt de afbraak van het pand aan het Pieterskerkhof gedateerd in 1824, zie Lunsingh Scheurleer, Fock en Van Dissel 1990 (noot 54), 297 en 326. Mogelijk dat de afbraak na het overlijden van Du Pon geen doorgang vond en pas in 1824 uitvoering kreeg. Het is ook mogelijk dat de afbraak in twee fasen verliep, waarbij in 1806-1807 een deel van het huis en dak en de kroonlijst behouden bleven en dat deze in 1824 of later verder werden afgebroken tot een tuinmuur.
- 56 Van Maanen 2003 (noot 19), 41. Zie ook Deneweth 2018 (noot 9), z.p.
- 57 NHA, 3993, inv.nr. 191: Ingezonden verzoek van Gijsbert André Vermeulen en inspectierapport H. Huskus, 15 en 22 oktober 1807.
- 58 Door het ontbreken van een plattegrond bij het rekest blijft onduidelijk hoe de afbraak precies vorm kreeg. Op basis van de beschrijvingen van de ingreep in het rekest zelf en de bouwhistorische opname van Kruisstraat 45b uit 2018 lijkt het waarschijnlijk dat aan de achterkant van het perceel een aantal vertrekken behouden bleef die door Vermeulen werden vernieuwd of verbouwd, vermoedelijk tot dienstruimten. Zie voor de bouwhistorische opname: P.C. Meijers, *Bouwhistorische deelopname Kruisstraat 45b Haarlem*, Hoorn 2018.
- 59 NHA, 3993, inv.nr. 191: Ingezonden verzoek van A.J. Bongardt en inspectierapport H. Huskus, 23 september en 1 oktober 1807.
- 60 NHA, 3993, inv.nr. 188: Ingezonden verzoek van Jean Joseph Martin en inspectierapport H. Huskus, 19 en 26 juni 1806.
- 61 E. Starkenburg, *Waardebepaling Kloosterpoortgebied Leiden*, Erfgoed Leiden en Omstreken 2010.
- 62 H. Deneweth, 'The economic situation and its influence on building and renovating in Bruges during the 16th-18th centuries', *Mefrim* 119 (2007) 2, 531-544; J. de Winter, 'Gehavende steden. De krimp van Middeleeuwse havensteden in Zeeland van de zestiende tot en met de negentiende eeuw', *Bulletin KNOB* 115 (2016) 4, 176-191; K. Koeman en G. Vermeer, 'Tuinbebouwing binnen de veste van Enkhuizen. De laatste resten van een groene stad', *Bulletin KNOB* 117 (2018) 4, 204-221.
- 63 NHA, 3993, inv.nr. 191: Ingezonden verzoek van Hendrik van Geenhuizen en inspectierapport H. Huskus, 22 en 29 oktober 1807.
- 64 Starkenburg 2010 (noot 61), 5.
- 65 Prak 1991 (noot 10), 25.
- 66 T. Longstaff-Gowan, 'Gardening and the Middle Class', in: M. Galinou (red.), *Londen's Pride. The Glorious History of The Capital's Gardens*, Londen 1990, 122-133; R. Meischke, *Het Nederlandse woonhuis van 1300-1800*, Haarlem 1969, 433-434. Zie ook Koeman en Vermeer 2018 (noot 62), 207.
- 67 Longstaff-Gowan 1990 (noot 66), 122-133.
- 68 De nadruk ligt in de literatuur op de

buitenplaats, de landschapstuin en het stadspark. Een van de weinige publicaties die specifiek over stadstuinen gaat is H. Zantkuyl e.a., *Erfen tuin in* 69

Oud-Amsterdam. De ontwikkeling van het omsloten erf en de stadstuinen in de oude binnenstad, Amsterdam 1982. De term 'rural urbanism' is overgeno-

men van architectuurhistoricus Dana Arnold: *Rural Urbanism. London Landscapes in the Early Nineteenth Century*, Manchester 2005.

M. WALDA MA studeerde architectuurgeschiedenis en erfgoedstudies aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Zij werkt als promovendus aan diezelfde universiteit aan een proefschrift over de ruimtelijke transformatie van een aantal krimpsteden in Holland in

de lange achttiende eeuw en de ruimtelijke strategieën die pandeigenaren, afbraakverkopers en stedelijke overheden ontwikkelden om hun woonomgeving opnieuw vorm te geven.

BUILDING IN A SHRINKING CITY

RENOVATION, CONVERSION AND GREENING IN HAARLEM AND LEIDEN AROUND 1800

MINKE WALDA

This article provides an insight into private building practice around 1800 in the shrinking cities of Haarlem and Leiden. Studies of private building practice in the long eighteenth century have tended to focus on the renovation and modification of substantial private homes and country houses. Interest in urban transformation in periods of decline has only recently started to grow.

The archival sources consulted for this article come from Leiden and Haarlem and cover the period 1800-1810. These documents make it possible to reconstruct part of the private building practice in a period of economic and demographic decline in detail. The records contain not just requests, but also the accompanying plans and elevations. The latter were intended to give the municipal departments and officials responsible for overseeing construction an impression of the structural alterations being proposed. The request and drawings together with the inspection reports, which were also archived, provide a detailed picture of the alterations carried out on a large number of houses, warehouses and sheds in both cities, and of urban transformation in a period of population decline, the

supervision of private construction, and the evolution of the domestic floor plan. Reliable plans of ordinary urban houses from this period are relatively scarce.

A source analysis of the drawings (legal context, type of drawing and draughtsman) was combined with an inventory and analysis of the structural alterations described in the requests, in the context of the spatial development of both cities around 1800. The source material shows that not only vacancy and demolition, but also conversion, renovation and greening were part of the redevelopment of the urban living environment. Capitalizing on the situation on the housing market and the space in the city, property owners and building trade bosses focused not only on buying up houses and 'knock-downers', but also on turning houses into warehouses and cowsheds or converting houses and workshops in various states of repair into attractive residences with 'spacious' gardens and more 'light and air' thanks to the demolition of back houses. The demographic and economic shifts that had led to vacant properties and demolition did not result in stagnation, but instead generated their own lively building practice catering to modern middle-class housing needs.

EEN NIEUW PLATTELAND BOUWEN

HET MODERNE DORP OP DE WERELDTENTOONSTELLING
VAN 1913 IN GENT EN DE BELGISCHE MODELSCHOOL

HANNES DE ZUTTER

INLEIDING

In de zomer van 2013 onderzocht het Vlaams Agentschap Onroerend Erfgoed een bescheiden schoolgebouw in de omgeving van het Universitair Ziekenhuis van Gent. Na een tip van een buurtbewoner bekeek het agentschap of er een verband is tussen deze school en die op de Wereldtentoonstelling van 1913 in Gent (afb. 1). Kort daarna constateerde men dat dit inderdaad het geval is. Het schoolgebouw bleek een reconstructie van de modelschool in het Moderne Dorp, het paviljoen van deze Wereldtentoonstelling met de grootste maatschappelijke betekenis.¹ Deze reconstructie gebeurde volgens origineel plan en vermoedelijk met authentieke bouwmaterialen.²

1. Ansichtkaart van het Moderne Dorp met zicht op de modelschool tussen de kerk en het gemeentehuis, 1913 (Archief Gent)

Kort na deze ontdekking wilden sommigen de school slopen. Zij trokken het reconstructieverhaal in twijfel en probeerden tot tweemaal toe, in 2015 en 2018, een sloopvergunning te krijgen. Een rechtbank en meer dan honderd bezwaarmakers verijdelden dit. Deze omstandigheden bleken niet ideaal voor het historisch onderzoek. De Vlaamse erfgoeddienst kon een belangrijk archief niet raadplegen en bouwhistorisch onderzoek bleef uit; de recuperatiesporen in de aanwezige natuursteen werden niet onderzocht.

Uit literatuurstudie van de erfgoeddienst blijkt dat er weinig wetenschappelijk onderzoek bestaat over het Moderne Dorp en het modelschoolgebouw. Elke volgende studie maakte het maatschappelijke belang van deze Belgische landelijke modelschool echter duidelijker. Dit artikel beoogt dat belang kritisch in reliëf te plaatsen. Na een schets van de historische context waarbinnen het Moderne Dorp en de modelschool tot stand kwamen, volgt een beschrijving van hun maatschappelijke betekenis en impact op de Belgische en Europese samenleving. Uitgangspunt is een analyse van de evaluatieverslagen van het Moderne Dorp, die te boek zijn gesteld door de directeur-generaal van het ministerie van Landbouw, Paul De Vuyst (1863-1950), en volksvertegenwoordiger Emile Tibbaut (1862-1935). Aan de hand van recent bouwhistorisch onderzoek wordt nagegaan in hoeverre de reconstructie van het modelschoolgebouw authentiek is. Tot slot wordt met medewerking van plaatselijke cultuur- en archiefdiensten door middel van veldonderzoek onderzocht of de modelschool navolging heeft gekend.

DE PLATTELANDSVLUCHT IN EUROPA EN DE LANDBOUWTENTOONSTELLINGEN

Europa zuchtte aan het einde van de negentiende eeuw onder de gevolgen van wat als 'plattelandsvlucht' werd aangeduid: de trek van landarbeiders naar de steden, die daardoor uit hun voegen barstten. Een hoger loon in de fabrieken in combinatie met een lagere levenskwaliteit op het platteland vormde de motor van deze migratiebeweging.³ De uittocht van het platteland naar de stad stimuleerde de industrialisering, die een indrukwekkende economische groei teweegbracht, maar rond 1900 veel Europese landen zorgen baarde.⁴ De verstedelijking zou socialisme en communisme in de hand werken, en dat zette de politieke elites onder druk. Zij cultiveerden een romantisch beeld van het platteland. Ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van de Gentse Wereldtentoonstelling in 1963 schreef Gontran Van Severen over de grote bezorgdheid die anno 1913 bij de burgerij leefde over 'de teloorgang van het platteland'.⁵ Ondanks de snelle bevolkingsgroei in de steden woonden in Europa de meeste mensen nog steeds op het platteland. In België was dit bijna de helft.⁶ Deze omvangrijke populatie, die vaak in slechte omstandigheden moest leven,

vormde de doelgroep van het Moderne Dorp (afb. 2).⁷

Tentoonstellingen waren in de eerste helft van de twintigste eeuw een veelgebruikt middel om maatschappelijke thema's, zoals de landbouw, onder de aandacht van een groot publiek te brengen. Tegelijk met de Gentse Wereldtentoonstelling vond bijvoorbeeld de Nationale en Internationale Landbouwtentoonstelling in Den Haag plaats.⁸ Terwijl de eerste landbouwtentoonstellingen met presentaties van exclusieve producten of de nieuwste technieken nog louter economische aangelegenheden waren, werd in het begin van de twintigste eeuw het palet aan landbouwthema's diverser. Zo liet de Belgische overheid geen kans onbenut om ook onderwerpen aan te reiken die de levenskwaliteit op het platteland betroffen. Op de Wereldtentoonstelling in Luik (1905), de Provinciale Landbouwtentoonstelling in Brussel (1907) en de Wereldtentoonstelling in Brussel (1910) gebeurde dit bijvoorbeeld met nieuwe woningmodellen, modelboerderijen of een boerinnenpaviljoen.⁹ Het is hier dat het idee om een volledig dorp te bouwen vorm kreeg.¹⁰ Op de Wereldtentoonstelling van 1913 werd dit idee gerealiseerd.

De Wereldtentoonstelling in Gent stond in het teken van kunst, industrie en vrede. De organisatoren hielden geen rekening met oorlog.¹¹ Ondanks de toenemende internationale spanningen was ook een Duitse delegatie aanwezig.¹² De Gentse expositie markeert als laatste vooroorlogse wereldtentoonstelling een breukvlak in de Europese geschiedenis. Traditionele culturen kwamen steeds meer onder druk van de moderniteit. Maatschappelijke spanningen namen toe, onder meer als gevolg van de plattelandsvlucht. Ondanks deze spanningen kenmerkt de lange negentiende eeuw zich door een hoge mate van stabiliteit, groeiende welvaart, vooruitgangsgeloof en een enorme ontplooiing van kunst en wetenschap.¹³ Deze periode, ook wel de belle époque genoemd, wordt als een gouden tijdperk gezien. De Gentse Wereldtentoonstelling is hier een duidelijk product van: het Moderne Dorp en de landelijke modelschool ademden de sfeer van maatschappelijk positivisme en geloof in de vooruitgang. De Eerste Wereldoorlog maakte hieraan een bruusk eind (afb. 3).

HET MODERNE DORP: HET BELGISCHE VOORBEELD BINNEN EEN EUROPESE CONTEXT

Europa importeerde aan het einde van de negentiende eeuw goedkoop graan uit het buitenland. Deze 'Agricultural Invasion' zorgde voor een landbouwcrisis die niet langer oplosbaar was door hogere arbeidsinzet of intensievere teelten.¹⁴ Dit leidde tot ingrijpende sociaal-economische veranderingen, die de plattelandsvlucht nog verder aanzwengelden. Ingrijpende hervormingen van de landbouweconomie werden onontbeerlijk.¹⁵ Het was in deze context dat de Belgische

2. Traditioneel landbouwersgezin uit de Belgische kuststreek, omstreeks het einde van de Eerste Wereldoorlog (privéarchief)

overheid besliste om op de Wereldtentoonstelling van 1913 landelijke gebouwen zodanig te groeperen dat ze een modern landbouwdorp zouden vormen: het Moderne Dorp.¹⁶ In de geschiedenis van de wereldtentoonstellingen was dat een primeur. In de woorden van Paul De Vuyst: ‘Eindelijk, op de Internationale Tentoonstelling in Gent konden wij de grootste onderneming van dien aard bewonderen: Het “Moderne Dorp”. Men bracht er ‘een aantal landelijke gebouwen bij elkander, zoodat men hoeven van verschillende grootten aantrof, melkerij, tuin, smederij, bakkerij, enz. Ook gebouwen der openbare diensten, kerk, gemeentehuis, school, bibliotheek, post, telegraaf, telefoon, enz., ontbraken niet.’¹⁷ De Vuyst was de bedenker van het concept van het Moderne Dorp.¹⁸ Onder leiding van de Vlaamsgezinde katholieke minister van Landbouw Joris Helleputte (1852-1925) waren diverse ministeries betrokken geweest bij de bouw van het dorp.

In dit Moderne Dorp presenteerde België aan een internationaal publiek praktische voorstellen om het platteland te vernieuwen en er een hogere levenskwaliteit te realiseren.¹⁹ Dit wilde men doen door de landbouweconomie te moderniseren, de dorpen te verfraaien en een nieuwe plattelandscultuur te realiseren.²⁰ Inspirerende modelgebouwen, opgericht volgens de plaatselijke bouwtraditie en cultuur, maakten het geheel aanschouwelijk en tastbaar. Met de aanleg van dit

volledig uitgeruste moderne landbouwersdorp vervulde België een pioniersrol.²¹ Deze werkwijze kreeg in 1914 navolging op de Schweizerische Landesausstellung in Bern.²²

OVERTUIGEN MET DE PRAKTIJK

Op de Wereldtentoonstelling in Gent wilden de organisatoren van het Moderne Dorp met een uitgesproken praktische aanpak van de landbouw – op dat moment nog steeds de voornaamste economische activiteit in België – het grote publiek bewust maken van het belangrijke vraagstuk van het buitenleven. De educatieve opzet van het Moderne Dorp liet de bezoekers een modern landbouwdorp in al zijn facetten ervaren.²³ De nieuwste inzichten en technieken werden er gepresenteerd. Niet alleen landbouwproductiemethoden werden getoond, maar ook gemeenschapsvoorzieningen als de kerk, het gemeentehuis, scholen, bibliotheek, post-, telegraaf- en telefoondiensten en nutsvoorzieningen zoals riolering (afb. 4).

Men vroeg bezoekers van het Moderne Dorp naar hun oordeel, waarbij zij kritiek konden uiten en suggesties konden doen.²⁴ Die werden zorgvuldig genoteerd in dagelijkse verslagen. De bezoekersgids van J. Giele was vanuit diezelfde praktische, kritische invalshoek opgesteld.²⁵ Na afloop van de Wereldtentoonstelling werden de verslagen gebundeld in het boek *Het Moderne Dorp op de Wereldtentoonstelling te Gent*

NORTH EASTERN RAILWAY

BELGIUM

GHENT INTERNATIONAL EXHIBITION 1913

MAY-NOVEMBER

Travel to the **GHENT EXHIBITION** (Opening 26th April 1913)
via **HULL** REGULAR SAILINGS BY FAST STEAMERS. THROUGH FARES AND BOAT TRAINS.
CHEAPEST ROUTE. Further particulars from Booking or Station Enquiry Office, or from
the Passenger Manager, Continental Agency, N. E. Railway, York.

◀ 3. Affiche van de Wereldtentoonstelling van 1913 te Gent (Universiteitsbibliotheek Gent)

1913. *Nota's, verslagen, zichten en plans* van Paul De Vuyst en Emile Tibbaut, dat nog in hetzelfde jaar werd uitgegeven. Op die manier kwamen de ervaringen opgedaan tijdens de Wereldtentoonstelling meteen beschikbaar, zodat ze de modernisering van het platteland ten goede konden komen.

Emile Tibbaut, lid van de Kamer van Volksvertegenwoordigers en voorzitter van de Hogere Landbouwwaad, schreef in het voorwoord: 'De bespreking van het [landbouw]vraagstuk, waaraan iedereen kon deelnemen, betrof hier dus werkelijk bestaande voorwerpen: zij had een bepaald, objectief en praktisch karakter en kon tot den vooruitgang meer bijdragen dan de schoonste redevoeringen.' Deze praktische aanpak moest bezoekers aanspreken en overtuigen van de mogelijkheden die het Moderne Dorp bood voor de toekomst. Daarbij week men af van toenmalige tentoonstellingsstradities. Zo werden in het Moderne Dorp alle landbouwzaken samengebracht in één groot paviljoen, terwijl ze op voorgaande wereldtentoonstellingen verspreid stonden opgesteld.²⁶ Onderwijspresentaties bijvoorbeeld beperkten zich voordien voornamelijk tot voorstellingen van methodes en onderwijsuitslagen.²⁷ De lagere landelijke modelschool daarentegen liet de bezoeker het tentoongestelde onderwijs aan den lijve ondervinden; tweemaal per week, op dinsdag en donderdag, werd er daadwerkelijk lesgegeven.²⁸

Op hetzelfde moment zetten verenigingen als de Boeren- en Boerinnenbond zich in voor een nieuwe plattelandscultuur die met respect voor traditionele waarden de modernisering wilde begeleiden en de levenskwaliteit verhogen.

NAAR EEN NIEUWE PLATTELANDSCULTUUR

Vanaf omstreeks 1900 werden in België en andere Europese landen steeds meer initiatieven genomen ter verbetering van het landleven.²⁹ In Italië bestonden projecten om de landelijke woning gezond te maken. In Zwitserland bouwde men een eigen 'Modern Dorp' met als uitgangspunt de liefde voor het gewest en de plaatselijke (bouw)cultuur.³⁰ In Hongarije werden wandelingen langs land- en veldwegen georganiseerd om de schoonheid van het platteland te leren kennen. In Zweden waren er verenigingen die oude technieken en ambachten wilden laten heropleven.³¹ In België werd in 1911 de Boerinnenbond gesticht. In Nederland nam in 1912 historicus Frederic Adolph Hoefer het initiatief tot de oprichting van de Vereniging voor Volkskunde Het Nederlands Openluchtmuseum. Bezoekers werden er geïnformeerd over oude volksgebruiken.³² In Duitsland bestonden omstreeks 1913 diverse verenigingen die de bevolking bij de realisatie van woningen, scholen of boerderijen een breed palet aan plattelandsgewoontes en -gebruiken en praktische ondersteuning aanreikten. Ook buiten Europa zien we initiatieven die het leven op het platteland moesten verbeteren.

De verenigingen in Duitsland waren voor België de

4. Ansichtkaart van het Moderne Dorp in opbouw, 1912 of 1913 (Universiteitsbibliotheek Gent)

5. De lagere modelsschool met 'lusttuin' in het Moderne Dorp tijdens de Wereldtentoonstelling van 1913 (Universiteitsbibliotheek Gent)

belangrijkste inspiratiebron.³³ Zij hielden zich ten tijde van de Wereldtentoonstelling van 1913 al bezig met zeer uiteenlopend cultureel werk op het platteland: het oprichten van musea; inrichten van rondreizende tentoonstellingen en stands met nuttige en betaalbare kunstvoorwerpen op kermissen; het beschermen van erfgoed en landschappen; organiseren van spelen voor de jeugd; ontwikkelen van cursussen (en scholen) voor volwassenen ten behoeve van hun algemene ontwikkeling en het onderricht in huishoudkunde, landbouwkunde en de voordelen van het landleven; verbeteren van de huisnijverheid (mandenvlechterij, houtbewerking, pottenbakkerij, etc.); ontwerpen en helpen bouwen van betaalbare landelijke gebouwen; propageren van normen en waarden en het verspreiden van kennis van gezondheidsleer, evenwichtige voeding, huishouden en landelijk recht.³⁴

Tijdens de Gentse Wereldtentoonstelling van 1913 werd het eerste Internationaal Congres van Landbouwverenigingen en Landelijke Volkenkunde georganiseerd. Dit congres beoogde de bevordering van een vernieuwde plattelandscultuur in alle landen. Daartoe wilde het overheden raadgevende commissies laten instellen om via voorlichting en adviezen de cultuur en kunstzin in de dorpen te bevorderen.³⁵ Doel was het verfraaien van de dorpen en het oprichten van verenigingen die via nieuwe dienstverlening het landleven moesten verbeteren. Tijdens een van de voorbereidende besprekingen voor de Wereldtentoonstelling was bijvoorbeeld de vereniging l'Oeuvre du Coin de Terre aanwezig. Deze Belgische organisatie wilde met

de aanleg van moestuinen arbeidskrachten in de dorpen houden en was een exponent van een Europees beschavingsoffensief dat zich uitte in het verspreiden van kennis over planten en bloemen.³⁶

Deze Europese plattelandsbewegingen zetten zich af tegen moderne stromingen in de bouwkunst die zich sinds de industrialisering vanuit de steden over het platteland verspreidden. De organisatoren van het Moderne Dorp pleitten voor een architectuur die nieuwe technieken in een traditionele bouwwijze integreerde.³⁷ Alleen deze vorm van architectuur zou de schoonheid van het platteland kunnen oproepen. Men stimuleerde bij nieuwe of te herstellen gebouwen een terugkeer naar streekgebonden, traditionele stijlen.³⁸ De neotraditionele bouwstijl van de lagere modelsschool is hiervan een voorbeeld (afb. 5). Terwijl in de voorgevel boven de ramen natuursteen werd gebruikt, paste men in de achtergevel staal met bloemmotieven toe. Deze aandacht voor historische architectuur vinden we ook terug bij het vierde Congrès International de l'Art Public. In de woorden van P.J.H. Cuypers: 'Si ce devoir avait été rempli par nos prédécesseurs, l'état de détérioration des monuments historiques ne serait pas aussi grave et nous ne nous serions pas trouvés actuellement devant les questions importantes et très compliquées de leur sauvegarde.'³⁹ Dit bewustzijn leidde ertoe dat aan het einde van de belle époque diverse erfgoedverenigingen het levenslicht zagen.⁴⁰ De neotraditionele architectuur zou, aansluitend bij plaatselijke bouwtradities en gecombineerd met een specifieke bloemen- en plantencultuur, de verfraaiing van

6. De Sint-Gerardusschool, reconstructie van de Belgische modelschool van 1913, 2019

de dorpen moeten stimuleren. Schoolgebouwen en andere publieke gebouwen gaven met verzorgde voortuinen (zogenaamde lusttuinen) het voorbeeld. Van de onderwijzers werd verwacht dat zij deze schooltuinen aanprezen als inspiratie voor de huizen in het dorp. Een ministeriële circulaire uit 1909 spoorde hen met klem aan om hun school om te vormen tot een 'huis der bloemen'.

Binnen de brede Europese beweging voor het cultiveren van de liefde voor de eigen leefomgeving bekleedde België een vooraanstaande positie. Deze beweging was namelijk van Belgische oorsprong. Volgens De Vuyst en Tibbaut schoot de plaatselijke geest hier de sterkste wortels en ontwikkelde ze zich er het mooist.⁴¹ Tijdens de Wereldtentoonstelling in Gent richtten de organisatoren van het Moderne Dorp de Nationale Commissie voor de Verfraaiing van het Platteland op. Deze commissie zou zich inzetten om de ambities van de Wereldtentoonstelling overal in het land te realiseren.⁴²

DE BELGISCHE LANDELIJKE MODELSCHOOL

In het Moderne Dorp kregen onderwijsinstellingen bijzondere aandacht; ze vormden de pijlers van het nieuwe platteland. Van de diverse scholen die werden geëxposeerd nam het modelschoolgebouw voor basisonderwijs een prominente plaats in vlak bij het dorpsplein tussen kerk en gemeentehuis. Deze school is het laatste nog bestaande gebouw van het Moderne Dorp en tevens het enige nog bestaande complete en authentieke gebouw dat uitsluitend voor de Wereld-

tentoonstelling van 1913 ontworpen werd.⁴³

Wat als eerste aan de modelschool opvalt, is de eenvoudige en bescheiden aanblik (afb. 6). Deze getuigt van de praktische doelstellingen van de organisatoren van het Moderne Dorp. België bereidde in 1913 de invoering voor van een nieuwe onderwijswet die een leerplicht voorzag voor kinderen van zes tot twaalf jaar, aangevuld met een specialisatiegraad (een vierdegradsklas) die anticipeerde op een verlengde leerplicht tot veertien jaar. Terwijl de steden doorgaans goed voorbereid waren op aangekondigde veranderingen, was de situatie op het platteland totaal anders: als er al voldoende schoolgebouwen bestonden, verkeerden ze vaak in slechte staat.⁴⁴

De modelschool van het Moderne Dorp was bedoeld als voorbeeld voor andere te verbouwen of nieuw te bouwen scholen op het platteland.⁴⁵ Algemeen bestuurder J. Corman van het Ministerie van Kunsten en Wetenschappen, waaronder ook onderwijs viel, realiseerde voor deze modelschool dan ook een specifiek ontwerp dat de bouw van nieuwe scholen mogelijk moest maken. Op dat moment was de Vlaamsgezinde katholiek Prosper Poulet (1868-1937) minister.

OP MAAT VAN PLATTELANDSKINDEREN

De modelschool werd ontworpen als lagere school maar beschikt ook over een klas voor een specialisatiegraad; op het platteland was die gericht op huishoud- of landbouwonderwijs. Behalve educatieve posters in het klaslokaal en de in elke lagere school verplichte schoolbibliotheek, had de modelschool een grote

7. Zicht op de speelplaats met hygiënische buitentoiletten. Op de achtergrond de befaamde moestuin van de modelschool in het Moderne Dorp, 1913 (Universiteitsbibliotheek Gent)

moestuïnen, een boomgaard en serres. De moestuin diende ervaringsgericht basisonderwijs.⁴⁶ Met het kweken van groenten, fruit en kruiden leerden kinderen te voorzien in hun eigen levensonderhoud. Deze onderwijsmethode sloot nauw aan bij de leefwereld van de kinderen. Dat was belangrijk om schoolverzuim tegen te gaan en de drempel tot het (verplichte) basisonderwijs laag te houden.⁴⁷ Heel wat plattelandskinderen groeiden op in gezinnen waarvoor de (eigen) moestuin onmisbaar was om te overleven (afb. 7).

Tijdens veldonderzoek bevestigden restanten van fruitbomen en gesprekken met gewezen onderwijzers dat in het interbellum verschillende lagere scholen op het platteland een moestuin hadden.⁴⁸ De mate waarin deze moestuinen een volwaardig educatief instrument waren, zoals voorgesteld in de modelschool, moet nader worden onderzocht.

Planten, bomen en bloemen hadden niet uitsluitend een educatieve functie, maar dienden ook om een aangename leeromgeving te scheppen. Lusttuinen zoals de voortuin van de modelschool werden hierboven reeds genoemd. Op de speelplaats stonden bomen die de kinderen tijdens de zomer moesten beschermen tegen de felle zon.⁴⁹ Deze bredere visies vinden we ook in Nederland terug. De Nederlandse Vereniging ter bevordering van het Schoonheidsbeginsel in het Onderwijs propageerde 'mooie welverzorgde schoollokalen; vol bloemen, zon en licht; aangepast aan de omgeving, noch kazerne-achtig, noch luxueus; luchtig, en ruim om vrij bewegen toe te laten; sober en eenvoudig; geen overdadig-weelderige versiering, ook geen prulletjes, maar een decoratie, beantwoordend aan kinderlijke opvattingen en verwachtingen; meubilair, dat zijn bestemming niet voorbijstreeft (...), kortom, een inrichting vol warme, huiselijke gezelligheid, die de kinderen voelen als iets rijks en weldadigs.'⁵⁰

NIEUWE BOUWTECHNIEKEN

Het Moderne Dorp bood de gelegenheid om de modelschool voor lager onderwijs aan een groot en divers publiek te presenteren. Plaatselijke besturen zagen een praktisch, eenvoudig te bouwen en betaalbaar voorbeeld van een schoolgebouw, dat voldeed aan de wettelijke vereisten en voorschriften voor het onderwijs op het platteland.⁵¹ De algemene bouwvoorschriften van 1874 werden aangevuld met recentere richtlijnen en belangrijke innovaties.⁵² De modelschool werd uitgerust met de nieuwste technieken qua verlichting en ventilatie en voldeed aan de laatste inzichten op het vlak van hygiëne en gezondheid.⁵³

De verlichting werd verbeterd met grote ramen die veel daglicht in de klas brachten. Moderne bouwtechnieken maakten het mogelijk om de gemetselde spanningsbogen boven ramen en deuren te vervangen door stalen I-profielen. Voor een goede toevoer van verse lucht werd een klaslokaal uitgerust met het systeem 'Knapen', een innovatieve techniek die het opstijgend vocht uit de muren verdreef en zo het binnenklimaat hielp reguleren. Het systeem Knapen was een voorloper van de spouwmuur en herkenbaar aan kleine roosters in de buitenmuur, vaak op plinthoogte.⁵⁴

De invloed van deze modelschool op de scholenbouw is nog niet volledig opgehelderd. Een belangrijke bron, het archief van het ministerie bevoegd voor lager onderwijs, is namelijk verloren gegaan na een allesverwoestende brand in 1947.⁵⁵ Het beschermingsonderzoek door de Vlaamse Overheid in 2016 en 2017 schat de modelschool zeer hoog in qua authenticiteit, herkenbaarheid en representativiteit, maar omschrijft de navolging ervan als 'beperkt'.⁵⁶ De onderzoeken van de Vlaamse Overheid baseren zich evenwel uitsluitend op archief- en literatuurstudie.⁵⁷ Een bouwhistorische analyse, waarbij uitputtend onderzoek wordt gedaan naar de scholenbouw na 1913, ontbreekt. Hetzelfde geldt voor veldonderzoek. Een Nederlandse studie uit 2002 beschouwt dit echter als onmisbaar bij scholenbouwonderzoek.⁵⁸ Deze constatering leidde in 2018 tot ons eigen veldonderzoek, dat nagaat in hoeverre scholen na 1913 zijn uitgerust met de innovatieve verlichtings- en ventilatietechnieken. De voorlopige onderzoeksresultaten hiervan versterken de hypothese dat de modelschool een grotere navolging heeft gekend dan wordt aangenomen. De modelschool heeft in het Moderne Dorp vele duizenden geïnteresseerden uit binnen- én buitenland bereikt. Veel Belgische plattelandsgemeenten hadden anno 1913 weinig middelen om aan de leerplichtwetgeving van 1914 te voldoen en na de Eerste Wereldoorlog was deze situatie niet verbeterd. De bekende modelschool die aan alle wetgeving voldeed, eenvoudig was te bouwen en betaalbaar was, bleef ook daarna nog een inspirerend voorbeeld.

Het veldonderzoek van 2018 wijst uit dat meer dan honderd scholen in landelijk Vlaanderen in de jaren

8. Gemeenteschool van Lo-Reninge uit 1868 met smalle, getoogde raampartijen (Westhoek Verbeeldt)

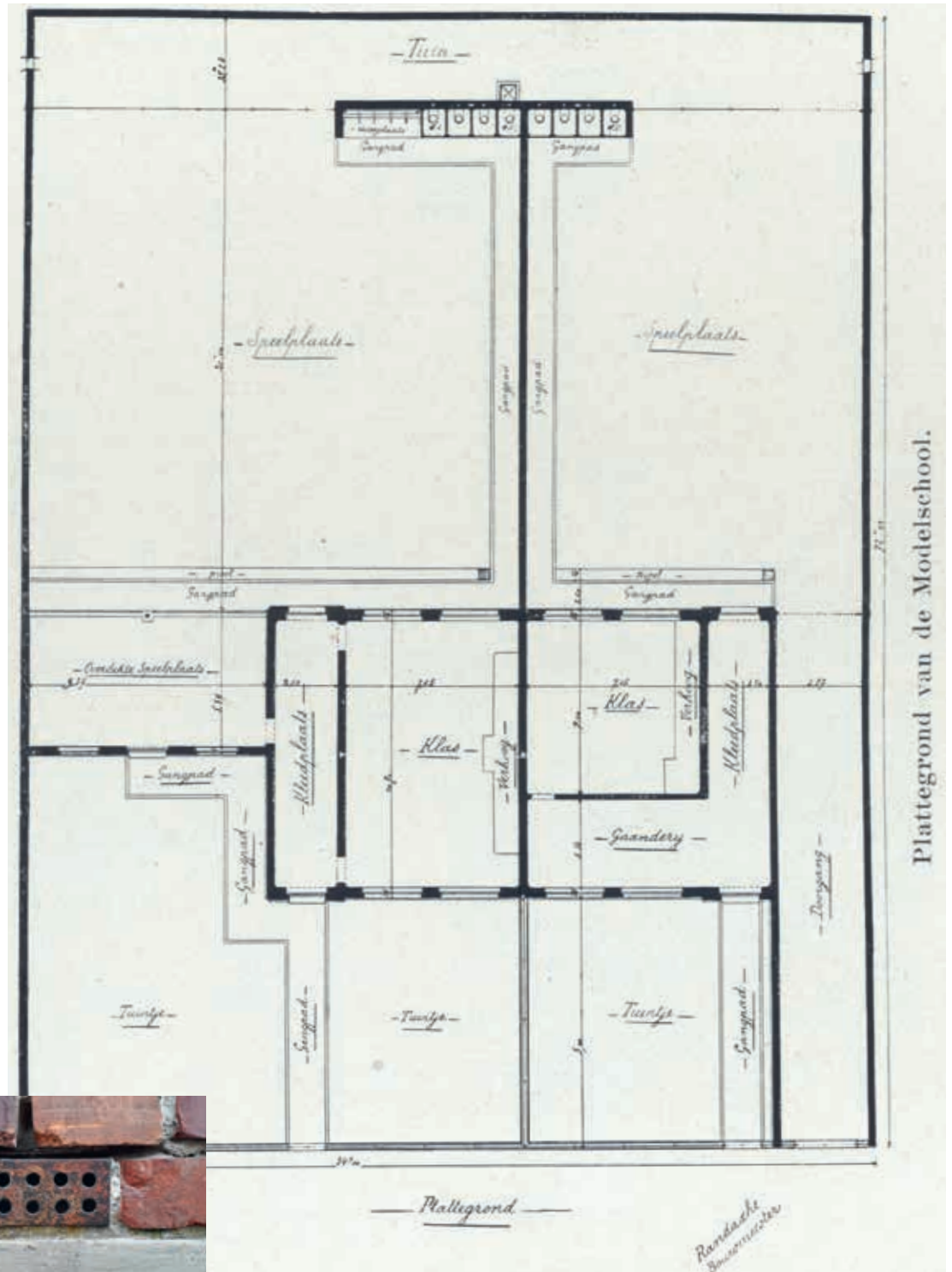
9. Gemeenteschool van Lo-Reninge uit 1868 met brede, rechthoekige raampartijen, na 1949 (Westhoek Verbeeldt)

1920 en 1930 met grote ramen – vergelijkbaar met die van de modelschool – werden gebouwd of verbouwd.⁵⁹ Een voorzichtige extrapolatie op basis van de reeds onderzochte gemeenten maakt het aannemelijk dat het werkelijke aantal hoger ligt. We stellen vast dat deze verlichtingsmethode tijdens het interbellum de standaard was. Weliswaar troffen we in schoolgebouwen van enkele jaren vóór de Wereldtentoonstelling van 1913 ook zulke raamtypen aan, maar hun aantal is beperkt en bovendien is niet zeker of deze ramen origi-

10. Plattegrond van de modelschool in het Moderne Dorp (Universiteitsbibliotheek Gent)

neel of van latere datum zijn. De gemeentescholen van Lo-Reninge (1868) en Ooike (ca. 1890) zijn hier voorbeelden van. Beide waren aanvankelijk uitgerust met smalle, getoogde ramen zoals de meeste scholen in de negentiende eeuw, maar zij werden in de twintigste eeuw gemoderniseerd met het raamtype van de modelschool van 1913. Duidelijke sporen van verbouwingen zijn waarneembaar in het metselwerk rond de raamopeningen (afb. 8 en 9).

De nieuwe techniek voor het ventileren zoals toege-

past in een van de klaslokalen van de modelschool troffen we tijdens het veldonderzoek eveneens aan. Door verbouwingen zijn de sporen van deze techniek soms verdwenen. Bij een nieuwe klasvleugel voor de gemeenteschool in Gentbrugge, begin jaren twintig, zien we deze ventilatietechniek wel aangeduid op originele bouwplannen.⁶⁰

Modernisering en gebruik van innovatieve technieken in de scholenbouw vinden we ook internationaal terug. In Hongarije, dat vertegenwoordigd was op de

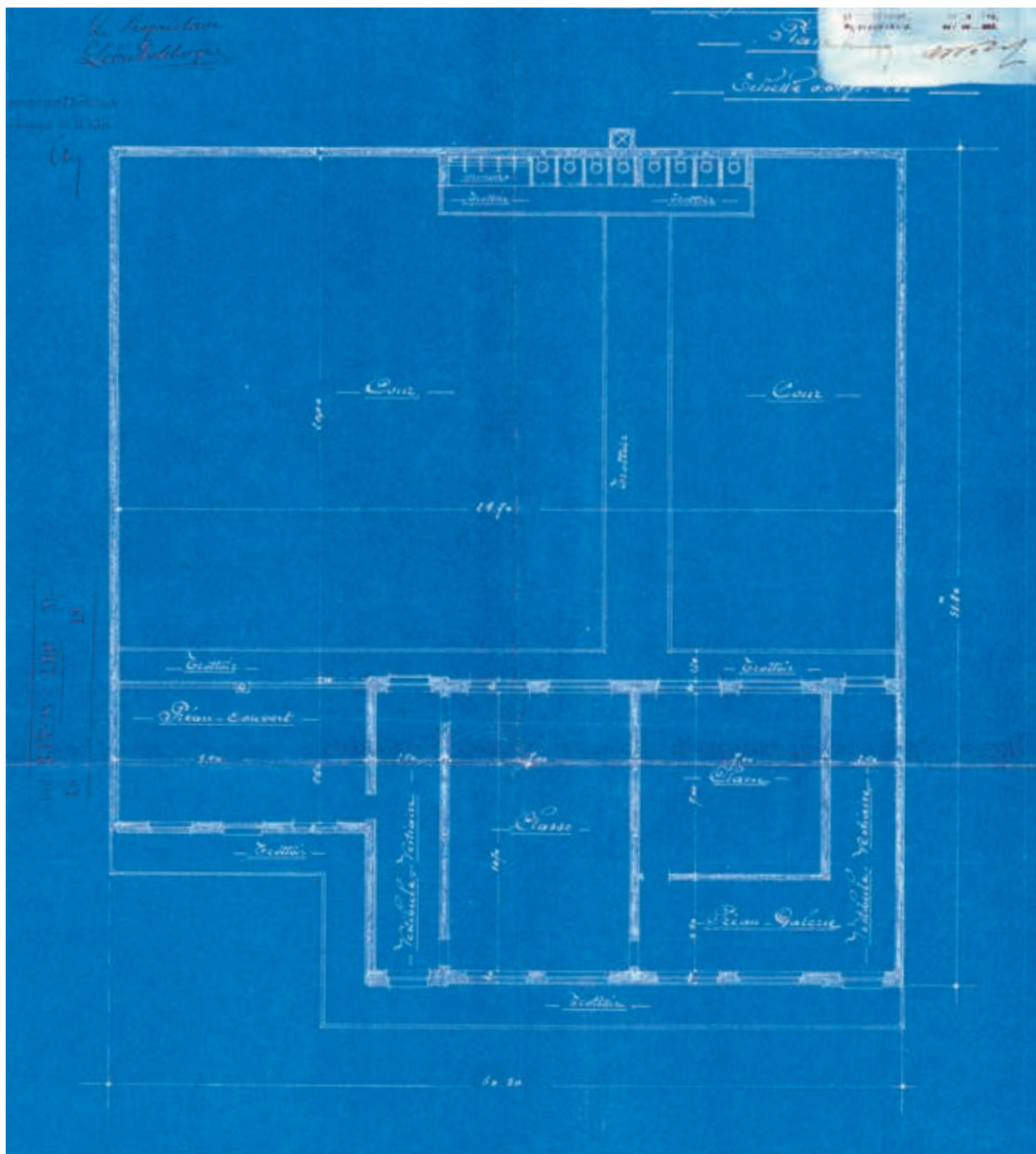
Wereldtentoonstelling van 1913 in Gent, realiseerde men met het scholenbouwprogramma onder minister Kunó Klébelsberg eind jaren twintig meer dan vijfduizend nieuwe plattelandsscholen met grote raampartijen. Hoewel traditioneel gebouwd, zijn de gebruikte materialen van deze scholen van hogere kwaliteit dan die van woningen en boerderijen in veel dorpen.⁶¹ De voorbeeldfunctie van deze Hongaarse dorpscholen doet denken aan de filosofie achter het ontwerp van de modelschool in het Moderne Dorp.

DE SINT-GERARDUSSCHOOL

De Belgische modelschool van het Moderne Dorp werd in 1914 van de terreinen van de Wereldtentoonstelling verwijderd en steen voor steen weer opgebouwd op de gronden van kasteelheer Leon Delebecque en zijn vrouw Anne Rotsart-de-Hertaing in dezelfde landelij-

ke Gentse buitenwijk. De school kreeg de naam Sint-Gerardusschool. In 2018 bevestigde bouwhistorisch onderzoek de authenticiteit: de Sint-Gerardusschool is de modelschool van het Moderne Dorp.⁶² Op diverse plaatsen in de voor- en achtergevel kunnen de specifieke kapvormen in natuursteen enkel verklaard worden door verdwenen muurtjes. Bij de zorgvuldige wederopbouw werden deze muurtjes niet gereconstrueerd, zoals blijkt uit een vergelijking van de bouwplannen (afb. 10, 11, 12).

Kasteelheer Delebecque liet in de onmiddellijke omgeving van de Sint-Gerardusschool goedkope volkstuinjes aanleggen voor de bewoners van deze wijk. Hiermee bracht hij in praktijk wat hij tijdens de voorbereiding van de Wereldtentoonstelling als afgevaardigde van het eerder vermelde vereniging l'Oeuvre du Coin de Terre had voorgestaan.

11. Bouwplan van de Sint-Gerardusschool van 20 maart 1914 (Archief Gent)

DE MAATSCHAPPELIJKE FUNCTIE VAN HET (VERPLICHT LAGER) ONDERWIJS

Toen België op 19 mei 1914 de algemene leerplicht invoerde, was het hiermee één van de laatste in Europa. Landen als Frankrijk, Engeland of Hongarije deden dit tientallen jaren eerder, Nederland in 1901.⁶³ Pruisen kende de leerplicht reeds in de achttiende eeuw. De invoering van de leerplicht in België deed de kinderarbeid verdwijnen en maakte de weg vrij voor een algemeen volksonderwijs.⁶⁴

In de steden had het massaonderwijs zijn nut reeds bewezen voor de modernisering van de economie. Dat succesverhaal wilde men overdoen op het platteland. Tegelijk streefde men via het massaonderwijs ook naar volksverheffing. De organisatoren van het Moderne Dorp wilden deze volksverheffing op traditionele waarden schoeien. Het onderwijs kreeg naast zijn bekende economische functie ook een belangrijke socio-culturele betekenis met een uitgesproken lokale

verankering. Lokale besturen en verenigingen dienden deze nieuwe plattelandscultuur ingang te doen vinden bij de plaatselijke bevolking (afb. 13).⁶⁵

EEN VOLKSVERHEFFING MET TRADITIONELE WAARDEN

De bouw van het Moderne Dorp gebeurde op een moment dat door industrialisering en verstedelijking regionale cultuurverschillen, tradities en ambachten dreigden te vervagen. Diverse groepen binnen de samenleving verzetten zich tegen bepaalde aspecten van de zich moderniserende samenleving. Ook elders in Europa was verzet tegen negatieve effecten van de modernisering en ontstond een behoudsgezinde tegenbeweging die zich bekommerde om traditionele volksculturen.⁶⁶ De organisatoren van het Moderne Dorp stonden een vergelijkbare filosofie voor. Een hernieuwde volkscultuur moest de modernisering in goede banen leiden en de mensen op het platteland liefde voor hun onmiddellijke omgeving bijbrengen. Het ver-

12. De specifieke kapvorm van de natuursteen in de Sint-Gerardus-school bewijst de authenticiteit van de reconstructie van het modelschoolgebouw uit het Moderne Dorp

13. Huldefoto na de Eerste Wereldoorlog op de speelplaats van de gemeenteschool van Ooike (privéarchief)

beteren van de levenskwaliteit op het platteland zag men ruimer dan louter als een bijdrage aan de economische welvaart.⁶⁷ De nieuwe plattelandscultuur omarmde de modernisering met 'eerbied voor de gewestelijke overleveringen' en 'met eene kunstopleiding, die het gevoel, het gemoed en dus ook het bestaan der landelijke bevolking moet verheffen'.⁶⁸

Het Moderne Dorp op de Wereldtentoonstelling van 1913 exposeerde dus niet alleen nieuwe technieken en innovaties,⁶⁹ maar besteedde ook aandacht aan kunst en cultuur en de liefde voor het dorp. Dat blijkt uit de bezoekersgids over het Moderne Dorp en was vooral zichtbaar in de uitrusting van het dorp: het fleurige dorpsplein met zijn bloemenversieringen, sierlijke ornamenten en inrichtingen, de keuze voor neotraditionele bouwstijlen en de verzorgde (lust)tuinen van de tentoongestelde publieke en private gebouwen. Ook de aanwezigheid van culturele organisaties zoals de Boeren- en Boerinnenbond en van andere landbouwverenigingen was daarvan een illustratie. De internationale congressen die deze landbouworganisaties tijdens de Wereldtentoonstelling organiseerden, onderstrepen die cultuurvormende waarde. Een voorbeeld daarvan was het Derde Internationale Congres van de Boerinnenkringen, voorgezeten door Anne Rotsart-de-Hertaing, samen met haar man de latere eigenaar van de modelschool.

Met de bouw van scholen en het stimuleren van alge-

meen basisonderwijs op het platteland wilde de Belgische overheid dus méér dan het geletterd maken van de boerenbevolking. Kinderen moesten zich op school goed voelen. Het onderwijs moest zodanig worden ingericht dat het kind werd opgenomen in en nauw verbonden bleef met zijn omgeving. Kinderen maakten op school kennis met de geschiedenis van hun leefomgeving en leerden er te houden van de schoonheid en gebruiken van de streek waarin ze opgroeiden.⁷⁰ Op die manier verwachtte men dat minder mensen het platteland zouden verlaten.

DE BASIS VOOR EEN LANDBOUWECONOMIE VAN DE TOEKOMST

Een succesvolle modernisering van de landbouweconomie had baat bij goed onderwijs en een vlotte verspreiding van kennis.⁷¹ Het verwerven van theoretische en technische vaardigheden werd cruciaal geacht voor een moderne landbouw en het verhogen van de levenskwaliteit. In de steden bewees het onderwijs elke dag zijn nut. De voordelen van de centrale rol van de school in het leven van de kinderen leidden tot een algemene aanvaarding van dit instituut en stimuleerde ouders hun kinderen naar school te sturen.⁷²

Het platteland anno 1900 bleef achter bij de stad (afb. 14). De geletterdheid was er laag – onder meer door een hoger schoolverzuim.⁷³ Dat stond de modernisering in de weg. Kennisoverdracht via boeken en

14. Jules-Adolphe Breton, *The Gleaners* (De Arenlezers), 1854 (National Gallery of Ireland, Dublin)

15. Het interieur van de jongensklas met achterin de bibliotheekkast in de modelschool in het Moderne Dorp tijdens de Wereldtentoonstelling van 1913 te Gent (Universiteitsbibliotheek Gent)

literatuur was immers de standaard geworden. De invoering van het algemeen verplicht lager onderwijs in 1914 zou in het bijzonder op het platteland grote veranderingen teweegbrengen. Nieuwe schoolgebouwen oprichten of bestaande schoolgebouwen verbouwen is één zaak. Maar succes is pas verzekerd wanneer de bevolking – net als in de steden – er zelf van overtuigd is dat leren lezen en schrijven een betere toekomst garanderen. Pas als de vakkennis elke boer of landarbeider bereikt, hebben deze toegang tot nieuwe technieken en gebruiken.⁷⁴ Bibliotheken kregen een sleutelrol bij de verspreiding van deze kennis. Op het Vlaamse platteland gebeurde dat aanvankelijk moeizaam en veelal via kleine miniatuurbibliotheekjes, zogenaamde lilliputverzamelingetjes.⁷⁵ Het moet nader onderzocht worden wat hierbij de functie was van de verplichte kleine schoolbibliotheken, die weliswaar vaak niet meer dan een bibliotheekkast waren, maar zeker in de jaren twintig van grote betekenis kunnen zijn geweest (afb. 15).

Met de lagere modelschool en het Moderne Dorp werd voor het eerst het overheidsbeleid in België om de landbouw te moderniseren in zijn geheel aanschouwelijk tentoongesteld. Het was een inspanning die na de Eerste Wereldoorlog zijn vruchten zou afwerpen. De oorlog wordt gezien als een overgang naar een gemoderniseerde landbouw die zich kenmerkt door technische innovatie, specialisatie en heroriëntering naar meer veeteelt.⁷⁶

BESLUIT

De Wereldtentoonstelling van 1913 in Gent vond plaats op een moment van grote plattelandsvlucht die op veel plekken in Europa armoede en sociale onrust in de hand werkte. De Belgische overheid wilde hier iets aan doen door een nieuw platteland met een hogere le-

venskwaliteit te bouwen. Daartoe exposeerde ze op de Gentse Wereldtentoonstelling het Moderne Dorp, een praktisch en educatief voorbeeld waarin ze haar beleid vorm gaf. Men wilde de landbouweconomie moderniseren en de dorpen verfraaien. Via de invoering van verplicht lager onderwijs wilde de overheid de mensen noodzakelijke vaardigheden en technieken om de economie te moderniseren aanleren en tegelijk een volksverheffing realiseren waarin de liefde voor de eigen streek centraal stond. De invloed van het Moderne Dorp op de modernisering van de landbouw en de verhoging van de levenskwaliteit kreeg voornamelijk vorm na de Eerste Wereldoorlog. Niet alleen in België maar ook in andere landen, zoals de scholenbouw op het Hongaarse platteland illustreert. De modelschool werd in het Moderne Dorp opgericht als een betaalbaar en eenvoudig te realiseren schoolgebouw om deze nieuwe plattelandscultuur praktisch mogelijk te maken. Materiaal-technisch onderzoek wijst uit dat de huidige Sint-Gerardusschool de verplaatste modelschool is uit het Moderne Dorp. Als enige nog bestaande authentieke gebouw van dit Moderne Dorp maakt dit schoolgebouw het mogelijk om een historische tijdscapsule te bezoeken – alsof de tijd 107 jaar is blijven stilstaan.

Recent veldonderzoek vult de laatste onderzoeken van de Vlaamse Overheid aan en stelt vast dat meer dan honderd schoolgebouwen van tussen 1913 en eind jaren dertig zijn uitgerust met de innovatieve verlichtings- en/of ventilatietechnieken die we kennen van de modelschool van het Moderne Dorp (afb. 16). Dit versterkt de hypothese dat de modelschool veel navolging kreeg en – zoals de Belgische overheid beoogde – een betekenisvolle rol speelde bij de realisatie van de leerplicht voor kinderen van zes tot veertien jaar in België. Verder onderzoek naar de maatschappelijke betekenis

16. De in 1930 opgerichte gemeenteschool in Val-Meer te Riemst, 2018

van het pas in 2013 herontdekte schoolgebouw is nodig. Dan gaat het onder meer om de vraag in welke mate ook de op de expo gepresenteerde nieuwe onderwijs-

technieken navolging kregen en wat de betekenis is geweest van de kleine lagere schoolbibliotheken voor de algemene volksverheffing op het platteland.

De archiefnummers van de afbeeldingen in dit artikel kunnen bij de auteur worden opgevraagd.

NOTEN

- 1 Advies van de Gentse stadsdienst Monumentenzorg en Architectuur naar aanleiding van de eerste sloopaanvraag (2015).
- 2 Eerste onderzoek van het Vlaams Agentschap Onroerend Erfgoed (VAOE) dat leidde tot de opname in de Inventaris Onroerend Erfgoed (2013): <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/215678>, geraadpleegd op 16 december 2019.
- 3 T. Baudin, R. Stelter, *The rural exodus and the rise of Europe*, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock 2019, 3-4.
- 4 P. De Vuyst, E. Tibbaut, *Het Moderne Dorp op de Wereldtentoonstelling te Gent 1913. Nota's, verslagen, zichten en plans*, Brussel 1913, IV en XII; A. Capiteyn, *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913*, Gent 1988, 165.
- 5 Capiteyn 1988 (noot 4), 165.
- 6 E. Vanhaute, 'Leven, wonen en werken in onzekere tijden. Patronen van bevolking en arbeid in België in de "lange negentiende eeuw"', *Bijdragen en mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 118 (2003) 2, 153-178; P. Bairoch, G. Goertz, 'Factors of Urbanisation in the Nineteenth Century Developed Countries. A Descriptive and Econometric Analysis', *Urban Studies*, 23 (1986) 4, 285-305.
- 7 B. Notteboom, 'Boeren op de Wereldtentoonstelling. Het Moderne Dorp', in: W. Van Acker, C. Verbruggen (red.), *Gent 1913: op het breukvlak van de moderniteit*, Gent 2013, 126-139.
- 8 Website Centrum voor Agrarische Geschiedenis: https://hetvirtueleland.be/exhibits/show/geschiedenis-openluchtmusea/nederlandse_openluchtmusea/wagen, geraadpleegd op 16 december 2019.
- 9 De Vuyst en Tibbaut 1913 (noot 4), 42-46.
- 10 <https://gent1913.eu/het-moderne-dorp-2/>, geraadpleegd op 16 december 2019.
- 11 D. Depelchin, 'The Ghent Universal and International Exhibition of 1913. Reconciling Historicism, Modernity and Exoticism', in: M. Filipová, *Cultures of international exhibitions 1840-1940*, Farnham 2015, 183-201.
- 12 Capiteyn 1988 (noot 4), 143.
- 13 Het concept van 'de lange negentiende eeuw' stelt de periode van de Franse Revolutie (1789) tot het begin van de Eerste Wereldoorlog (1914) voor als een aaneengesloten tijdvak zonder grote schokken of cesuren. Tekst: <https://www.historiek.net>, geraadpleegd op 4 januari 2020.
- 14 Notteboom 2013 (noot 7), 126-139.
- 15 Y. Segers, L. Van Molle, *Leven van het land. Boeren in België, 1750-2000*, Leuven 2004, 50-63.
- 16 <https://gent1913.eu/het-moderne-dorp-2/>, geraadpleegd op 16 december 2019.
- 17 De Vuyst en Tibbaut 1913 (noot 4), 50.
- 18 W. Whyte, 'Introduction', in: H. Meller (red.), *Ghent Planning Congres 1913. Premier Congrès International et Exposition Comparée des Villes*, Londen 2014, v-xvii.
- 19 J. Giele, *Kleine wegwijzer voor de bezoekers van Het Hedendaagsche Dorp in de Wereldtentoonstelling van Gent*, Leuven 1913, 3 en 49.
- 20 B. Notteboom, 'Ouvrons les yeux!' *Stedenbouw en beeldvorming van het landschap in België 1890-1940*, Gent 2009, 351; De Vuyst en Tibbaut 1913 (noot 4), x en 80.
- 21 Giele 1913 (noot 19), 45.
- 22 De Vuyst en Tibbaut 1913 (noot 4), 50-51.
- 23 Capiteyn 1988 (noot 4), 163-164.
- 24 Notteboom 2013 (noot 7), 126-139; De Vuyst en Tibbaut 1913 (noot 4), 163.
- 25 Giele 1913 (noot 19), 3 en 46.
- 26 <https://gent1913.eu/het-moderne-dorp-2/>, geraadpleegd op 16 december 2019.
- 27 De Vuyst en Tibbaut 1913 (noot 4), 80-81.
- 28 Giele 1913 (noot 19), 40.
- 29 Notteboom 2013 (noot 7), 126-139.
- 30 De Vuyst en Tibbaut 1913 (noot 4), 51.
- 31 De Vuyst en Tibbaut 1913 (noot 4), 37.
- 32 Website Centrum voor Agrarische Geschiedenis: https://hetvirtueleland.be/exhibits/show/geschiedenis-openluchtmusea/nederlandse_openluchtmusea/nederlandse_openluchtmuseum, geraadpleegd op 16 december 2019.
- 33 Notteboom 2009 (noot 20), 367.
- 34 De Vuyst en Tibbaut 1913 (noot 4), 19.
- 35 De Vuyst en Tibbaut 1913 (noot 4), 17.
- 36 Vlaamse Overheid (België), beschermingsdossier *Voormalige Sint-Gerardusschool*, 2016, 9; Notteboom 2009 (noot 20), 85.
- 37 Depelchin 2015 (noot 11), 191.
- 38 Capiteyn 1988 (noot 4), 165; website Centrum voor Agrarische Geschiedenis: https://hetvirtueleland.be/exhibits/show/geschiedenis-openluchtmusea/nederlandse_openluchtmusea/nederlandse_openluchtmuseum, geraadpleegd op 16 december 2019.
- 39 P.J.H. Cuypers, 'La restauration des monuments', in: *Ive Congrès International de l'Art Public. Rapports et comptes rendus*, Brussel 1910, Section III, 1-4. Abusievelijk staat onder dit artikel de naam P.F.J. Cuypers vermeld. De vertaling van het citaat luidt: 'Als onze voorgangers goede huisvaders waren geweest, dan zou de slechte staat van historische monumenten niet zo erg zijn en zouden wij vandaag niet geconfronteerd worden met belangrijke en zeer gecompliceerde onderhoudsvragen.'
- 40 De Nederlandse erfgoedverenigingen Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (KNOB) en Bond Heemschut werden respectievelijk in 1899 en 1911 opgericht. In Duitsland werd in 1904 de Bund Heimat und Umwelt in Deutschland opgericht.
- 41 De Vuyst en Tibbaut 1913 (noot 4), 18.
- 42 Notteboom 2009 (noot 20), 353.
- 43 'Sint-Gerardusschool, laatste getuige van Expo 1913 in Gent', *Edu & Care. Vaktijdschrift voor beslissingsnemers in het domein van Education and Healthcare* (2016) 14, 47-53, en 'Sint-Gerardusschool. Blijft het laatste gebouw van de Gentse Wereldexpo 1913 overeind?', *Renoscripto. Vakblad voor de architect en aannemer* (2018) 92, 27-32.
- 44 De Vuyst en Tibbaut 1913 (noot 4), 80.
- 45 Vlaamse Overheid (België), *Evaluatie gebruik term 'moederschool' vml. Sint-Gerardusschool Harelbekestraat 64 9000 Gent*, 2018, 7.
- 46 De Vuyst en Tibbaut 1913 (noot 4), 81-82, 128.
- 47 S. Goffinet, D. Van Damme, *Functioneel analfabetisme in België*, Brussel 1990, 17.
- 48 Restanten van fruitbomen werden aangetroffen in onder meer de gemeentescholen van Ooike en Val-Meer. Een van degenen die de aanwezigheid van een schoolmoestuin bevestigde is dhr. Jozef Jackers, gewezen onderwijzer op de lagere school van Val-Meer, deelgemeente van Riemst in de Belgische provincie Limburg.
- 49 Vlaamse Overheid 2016 (noot 36), 8.
- 50 P. Boekholt, E. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd*, Assen/Maastricht 1987, 167.
- 51 Vlaamse Overheid 2016 (noot 36), 18; De Vuyst en Tibbaut 1913 (noot 4), 81.
- 52 Vlaamse Overheid 2018 (noot 45), 2.
- 53 Giele 1913 (noot 19), 40.
- 54 *Exposé du système Knappen, Pour l'Hygiène de l'habitation et la conservation des constructions*, 1911, 7-21.
- 55 P. Van den Eeckhout, G. Vanthemsche, *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19de-20ste eeuw*, Brussel 2001, 464.
- 56 Vlaamse Overheid 2016 (noot 36), 16-17.
- 57 Vlaamse Overheid 2018 (noot 45), 1; Vlaamse Overheid 2016 (noot 36), 23.
- 58 K. Loef, L. van Meijel, P. Opmeer, *Categoriaal Onderzoek Wederopbouw. Scholen, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, [Zeist] 2002*, 48 en 50.
- 59 D. Broekhuizen, H. De Zutter, E. Vandenbergh, 'Unieke Belgische modelschool vraagt bescherming. Gentse erfgoedstrijders', *Heemschut*, 95 (2018) 3, 37.
- 60 Archief van de Gentse stadsdienst FM Onderwijs, Departement Facility Management, plannen van de gewezen

- huishoudschool te Gentbrugge.
- 61 B. Pukánszky, A. Nóbik, *Magyar iskoláz-
tatás története a 19-20. Században*,
Szeged 2013, [www.jgypk.hu/mentorhalo/
tananyag/Magyar_isk_tortenete/vii1_
npoktats.html](http://www.jgypk.hu/mentorhalo/
tananyag/Magyar_isk_tortenete/vii1_
npoktats.html), geraadpleegd op
16 december 2019.
- 62 J. Grootaers, *Materiaal-technisch onder-
zoek* (niet uitgegeven), 2018, 6.
- 63 Boekholt en De Booy 1987 (noot 50), 255.
- 64 Goffinet en Van Damme 1990 (noot 47),
14-15.
- 65 De Vuyst en Tibbaut 1913 (noot 4), 19.
- 66 *Ive Congrès International de l'Art Public.
Rapports et comptes rendus*, Brussel 1910,
34; website Centrum voor Agrarische
Geschiedenis: [https://hetvirtueleland.
be/exhibits/show/geschiedenis-open-
luchtmusea/wereldtentoonstellingen/
vaders_vaderland](https://hetvirtueleland.
be/exhibits/show/geschiedenis-open-
luchtmusea/wereldtentoonstellingen/
vaders_vaderland), geraadpleegd op 16
december 2019.
- 67 Giele 1913 (noot 19), 47-49; De Vuyst en
Tibbaut 1913 (noot 4), 39.
- 68 G. de Montenach, 'Le Village moderne
et modèle de l'Exposition nationale
de Berne (1914)', in: De Vuyst en
Tibbaut 1913 (noot 4), 31.
- 69 Notteboom 2009 (noot 20), 371.
- 70 G. de Montenach in: *Ive Congrès Inter-
national de l'Art Public* (noot 66), 35.
- 71 De Vuyst en Tibbaut 1913 (noot 4), 83-87.
- 72 Goffinet en Van Damme 1990 (noot 47), 16.
- 73 Boekholt en De Booy 1987 (noot 50), 168.
- 74 Giele 1913 (noot 19), 47.
- 75 L. Simons, 'Openbare Bibliotheken', in:
Encyclopedie van de Vlaamse Beweging,
<https://nevb.be/wiki/Hoofdpagina>,
geraadpleegd op 16 december 2019.
- 76 Notteboom 2013 (noot 7), 127.

H.E.D.E. DE ZUTTER is historicus. Na zijn masterstudie over historische watervervuiling aan de Universiteit Gent gaf hij les en deed hij onderzoek naar technologische innovaties (nanotechnologie) aan de Universiteit

Antwerpen. Na een kort intermezzo in de landbouwsector is hij tegenwoordig betrokken bij restauraties en behoud van cultureel erfgoed.
hannedes@gmail.com

BUILDING A NEW COUNTRYSIDE

THE MODERN VILLAGE AT THE 1913 WORLD'S FAIR IN GHENT AND THE BELGIAN MODEL SCHOOL

HANNES DE ZUTTER

In the summer of 2013, the Vlaams Agentschap Onroerend Erfgoed (Flemish Immovable Heritage Agency) investigated a modest little school building in the vicinity of Ghent (Belgium). The old building proved to be a reconstruction of the model school in the Modern Village, a Belgian government pavilion of great social significance at the 1913 World's Fair in Ghent. The model school is the only surviving building from the Modern Village.

Since this discovery, further investigations by the heritage agency have revealed the dearth of scholarly studies of either the Modern Village or the model school building. The great social importance of this Belgian rural model school is, however, becoming increasingly clear. This article is a critical assessment of that importance. A brief outline of the historical context in which the Modern Village and the model school came about is followed by a description of their social significance and the impact on Belgian and European society. The starting point is an analysis of the evaluation reports of the Modern Village published in book form by the then director general of the Ministry of Agriculture, Paul De Vuyst, and a member of parliament, Emile Tibbaut. The authenticity of the reconstruction of the model school is assessed based on recent construction history research. Finally, the question of the extent to which the model school design was adopted was explored during a field trip with the help of local cultural and archival agencies.

The 1913 World's Fair in Ghent took place in a period of mass rural migration that resulted in poverty and social unrest in many parts of Europe. The Belgian gov-

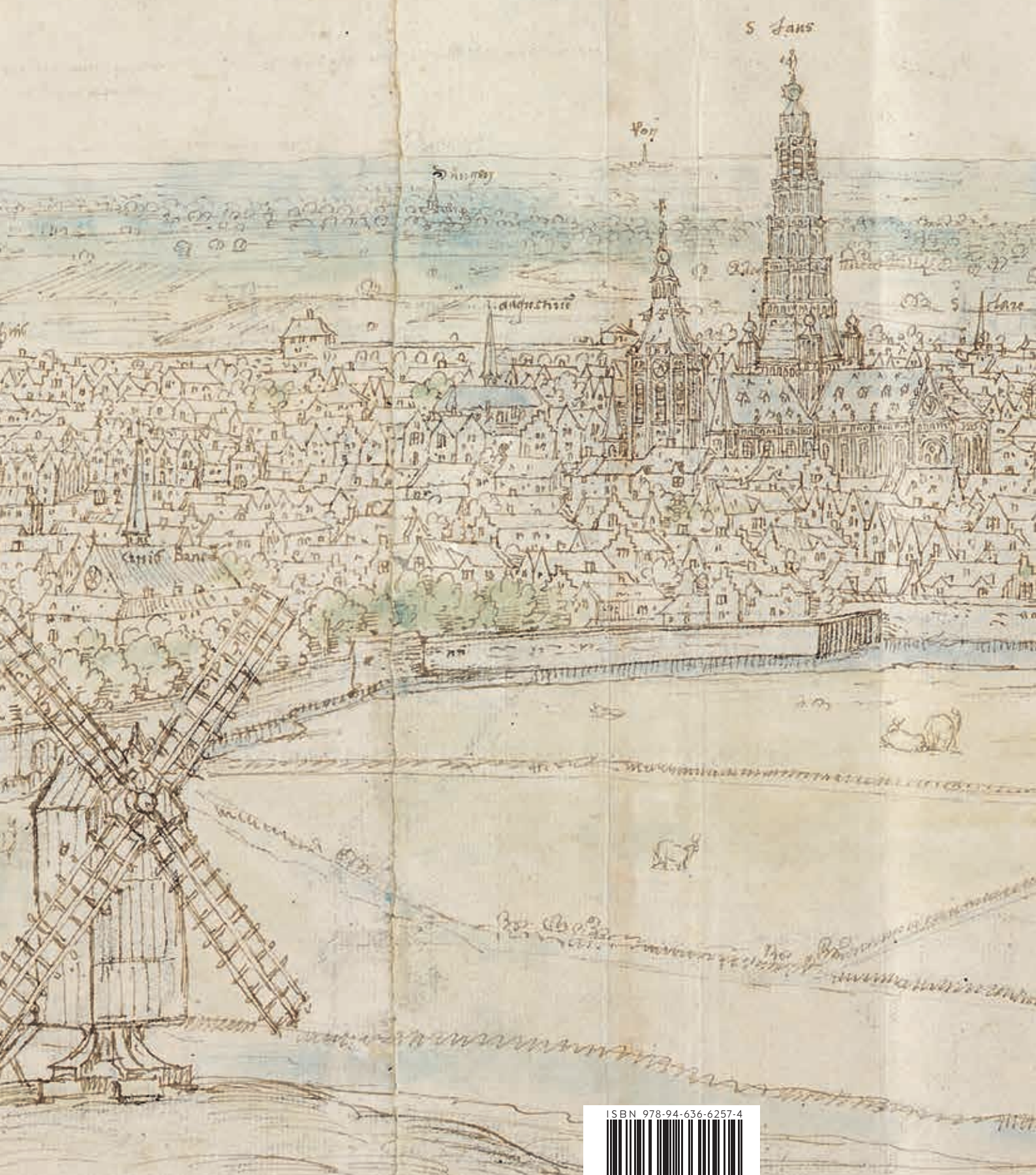
ernment was keen to do something about this by building a new countryside with a better quality of life. To that end they exhibited the Modern Village – a practical and instructive embodiment of their policy – at the Ghent World's Fair. The ambition was to modernize the rural economy and beautify the villages. Via the introduction of compulsory education for children between the ages of six and fourteen, future generations would be taught the skills and techniques needed to modernize the economy and simultaneously achieve the edification of the rural population, central to which was a love of one's own region and traditions. The effects of the Modern Village on the modernization of agriculture and on the improvement of the quality of life were felt mainly after the First World War, not just in Belgium but in other countries, too, such as Hungary.

The model school in the Modern Village was conceived as an affordable and easy-to-build school building that would facilitate the realization of this new rural culture. The construction survey has demonstrated the authenticity based on the specific roof shapes in stone dating from over a hundred years ago.

Recent field research complements the latest investigations by the Flemish Government and strengthens the hypothesis that the model school was widely emulated and played an important role in the implementation of compulsory schooling in Belgium. Further research is necessary, not least to obtain clarity about the adoption of the new teaching methods presented in the model school and the significance of small primary school libraries for the general edification of the rural population.

architectenbureau
Vroom

S. Jans

Voy

S. Jans

S. Jans

S. Jans

9 789463 662574